

הקמת גנזך המדינה במעבר מיישוב למדינה, 1948-1950

קובי כהן־הטב

תקציר

מקובל לראות בהקמת ארכיון מרכזי או בארגון מחדש של ארכיונים קיימים מהלך מרכזי ביצירתה של מדינת הלאום ובהתבססותה. למסמכים שונים בארכיון יכולות להיות משמעויות כבדות משקל ביחסה של התרבות הלאומית המתהווה אל עברה. ואכן, מקומו של הארכיון בתנועות הלאומיות ובמדינות הלאום המודרניות ותרומתו לעיצוב הזהות הקולקטיבית החדשה זוכים כיום להתעניינות הולכת וגוברת במחקר. בהקשר של מדינת ישראל מעניינת במיוחד העובדה שחודשים מעטים לאחר הקמת המדינה הוחלט להקים את ארכיון המדינה, אף שהארכיון הציוני המרכזי כבר פעל בארץ שנים רבות והיה בעל מעמד מוביל בתחומו.

מטרת המחבר לנתח את השיח שהתקיים על בניית ארכיון המדינה בראי התהליך המכונה 'המעבר מיישוב למדינה'. השיח במחקר בשאלה זו נוגע בכמה מעצביה של החברה הישראלית הצעירה, שהתמודדה בשנותיה הראשונות עם שאלות, כגון הממלכתיות, היחס לעבר של היהודים ושל הציונים, עיצוב הישראליות והבניית זיכרון קולקטיבי לאומי. כדי למקד את הבעיה הנדונה בראי שאלת 'המעבר מיישוב למדינה' מחבר המאמר מבקש לעמוד על ההחלטה להקים את ארכיון מדינה ולהתרכז בשתי שאלות עיקריות שנובעות ממנה: הראשונה – מדוע הוחלט להתעלם ממרכזיותו ומחשיבותו של הארכיון הציוני המרכזי ולהקים ארכיון מנהלי מדינתי; והשנייה – משקם ארכיון המדינה, כיצד הוא השפיע על הארכיון הציוני המרכזי ואילו תובנות חדשות אפשר ללמוד מכך על המעבר מיישוב למדינה.

מילות מפתח: ארכיון, ארכיון המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, זיכרון קולקטיבי, ממלכתיות

פתיחה

אחת השאלות המרכזיות בהיסטוריוגרפיה של ישראל הצעירה היא כיצד התנהל המעבר מיישוב למדינה בסוף שנות הארבעים. לשאלה זו, שנדונה בהרחבה, אני מבקש להוסיף נדבך על המעבר המוסדי מיישוב למדינה, שלא זכה עד כה לתשומת לב מחקרית מספיקה. אני מציע לעשות זאת בעזרת בחינת הקמתו של גנזך המדינה כארכיון המרכזי של המדינה החדשה ומיצובו של הארכיון הציוני כארכיון המרכזי של התנועה הציונית. ייסוד ארכיון הוא אחד התנאים המוקדמים לתייעוד היסטוריה לאומית ולפעילותה של מדינה מודרנית

ובריא. כדברי אחד מבכירי הארכיונאים הגרמנים עם הקמת מדינת הלאום הגרמנית בשנת 1871, חסרונו של ארכיון מרכזי לאומי או אי-סדר בו מבטא מחלה פנימית של מדינה שסופה גזר דין מוות.¹ כיום מקובל לראות בהקמת ארכיון מרכזי או בארגון מחדש של ארכיונים קיימים מהלך מרכזי ביצירתה של מדינת הלאום ובהתבססותה. תפקיד הארכיון במעבר מחברה תחת שלטון זר למדינה עצמאית שמתיימרת להיות מדינת לאום הוא נושא מרתק בדיון האקדמי והציבורי בעולם, אך אצלנו הוא כמעט לא נדון.² בתקופה של גיבוש

* אבי מורי, ד"ר דניאל כהן ז"ל, ניהל את הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן: אמת"י), בשנים 1956-1986. היה זה מפעל חייו. אין ספק בלבי ש'הארכיון', כפי שהוא כונה בביתנו, ו'אווירת הארכיונים' שהייתה 'לחם חוק' בבית הוריי, השפיעו על המשיכה שלי לארכיונים ועל הורתי של מאמר זה. כמה מ'השחקנים' המרכזיים במאמר שלפנינו היו בני בית אצלנו באופן ממשי או וירטואלי. כל אלה היו הכוח שהניע אותי לתהות על מקומם של הארכיונים בתולדות היישוב היהודי בארץ בעת החדשה. תודתי העמוקה לעודד היילברונר על שחלק עמי ברוחב לב את ידיעותיו ותובנותיו בנוגע לכמה מהסוגיות הנדונות במאמר. הרצאה שנשאתי בכינוס 'Israel: A Case Study' באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בקמפוס שדה בוקר, במאי 2018, הביאה אותי לנסח את הדברים לראשונה. דורון בר, נעמה שפי, נחום קרלינסקי, יוחאי בן-גדליה ועדי פלג קראו גרסאות קודמות של הדברים והעירו הערות חשובות ומועילות שסייעו לי לחדד את הדברים, ואני מודה להם על כך מקרב לב.

- 1 Sina Steglich, 'Vom Sichern der Zeit und Zeigen der Geschichte: Zum Archiv als Zeitgeber des Fin de Siècle', *Historische Zeitschrift*, 305, 3 (2017), p. 706
- 2 מפתיעה העובדה שנושא התפתחות הארכיונים ומקומם בתהליכי בניוי הלאומיות והאומה הישראלית טרם זכה למחקר ראוי. ישנם חיבורים אחדים שנכתבו בידי כמה מהאנשים שהיו מעורבים בהקמת הארכיונים בארץ והתפתחותם, אך חלקם הוא בגדר עדות אישית והאחרים נעדרים יומרה מחקרית וניתוח ביקורתי. ראו: אלכס ביין, 'הארכיונים בארץ ובעיותיהם', *המינהל*, 30 (1957), עמ' 19-21; הנ"ל, 'על עתידו של עברנו: מצבם וגורלם של הארכיונים היהודיים בתפוצות ובארץ', *ארכיון*, 4 (1990), עמ' 29-40; פאול אברהם אלסברג, 'בעיות יסוד בארכיונאות הישראלית', *יד לקורא*, כב (תשמ"ו), עמ' 34-36; הנ"ל, 'חוק הארכיונים, תולדותיו ויישומו', *ארכיון*, 1 (1987), עמ' 7-29; הנ"ל, 'ספריות וספרנים כשומרי ארכיונים: פרק בתולדות הארכיונאות', *יד לקורא*, כג, ג-ד (1989), עמ' 45-59; שמעון לב-ארי, 'לתולדות הספריות, הארכיונים והמוזאונים לתאטרון עברי', *ארכיון*, 9 (1998), עמ' 17-30; משה מוסק, 'בניית התשתית לארכיונים של הרשויות המקומיות', *עיונים בארכיונאות*, 4 (2003), עמ' 34-41; הנ"ל, 'גנוך המדינה: ימים של טרם בראשית', *ארכיון*, 14-15 (2007), עמ' 73-86. מאמרו האחרון של מוסק חשוב לענייננו במיוחד, מפני שהוא מספק הצצה חשובה למערכות היחסים המקצועיים והבין-אישיים בין כמה מהדמויות המרכזיות הנדונות במאמר. יוצא דופן בהיקפו הוא המחקר על ארכיון יד ושם במסגרת המחקר העִנְף על זיכרון וחקר השואה. למבחר ראו: בעז כהן, *הדורות הבאים - איככה ידעו: לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי*, יד ושם, ירושלים 2010, והמקורות הרבים שם. לתשומת לב מחקרית זכתה גם השאלה על ירושת הארכיונים היהודיים, בייחוד אלה ששרדו את השואה והמאבק על העברתם לישראל. ראו מבחר: Jason Lustig, 'Who Are to Be the Successors of European Jewry? The Restitution of German Jewish Communal and Cultural Property', *Journal of Contemporary History*, 52, 3 (2017), pp. 519-545; Silvia Schenkolewski-Kroll, 'Jewish Archives and Archival Documents: Israel and the Diaspora', *Archival Science*, 16, 3 (2016), pp. 309-326

וביסוס הלאום נרקמים יחסי גומלין בינו ובין הארכיון, האוצר בתוכו מסמכים שהם בעלי משמעות לאומית. למסמכים שונים בארכיון יכולות להיקשר משמעויות כבדות משקל ביחסה של התרבות הלאומית המתהווה אל עברה. ואכן, מקומו של הארכיון בתנועות הלאומיות ובמדינות הלאום המודרניות, ותרומתו לעיצוב הזהות הקולקטיבית החדשה, זוכים כיום להתעניינות הולכת וגוברת במחקר.³

כללית בולטים שני היבטים בדיון בארכיון. ההיבט הראשון, המסורתי הפוזיטיביסטי, נוגע למיקומו הפיזי ולתפקידו המנהלי. ההיבט השני קשור למשמעותו ולחשיבותו של הארכיון מעבר להיבטים האדמיניסטרטיביים בפעילותו. בעשורים האחרונים גבר העניין בהיבט השני – המשמעות וההיסטוריה של הארכיונים. ההיבט הראשון, המאפיין את הגישה המסורתית ההיסטורית שאפשר לכנותה 'גישה רנקיאנית' על שם לאופלד פון רנקה (von Ranke), מייסד הדיסציפלינה ההיסטורית המדעית במאה ה-19 בגרמניה, מייחד את הארכיונים כמוסדות הקשורים לתיעוד הזיכרון המאורגן של החברה. במהלך המאה ה-19 נוסדו באירופה שני סוגים של ארכיונים: הארכיון הארגוני והארכיון ההיסטורי-מדעי. הראשון דורש טיפול יום-יומי, ואילו השני, שהוא בעיקרו המשך של הארכיון הארגוני, ייחד לחומרים שלא היו שייכים לתהליך היום-יומי אך הם נשמרו לצמיתות למען הדורות הבאים לצורך מחקר על תולדות התקופה.⁴ מבחינה זו לחוקרים בדיסציפלינות היסטוריות הארכיון הוא המוסד שבו נשמרים חומרי מקור המסייעים בניחוח מאורעות העבר כבסיס להתפתחויות עכשוויות.

ההיבט השני מציג השקפה ספקנית וביקורתית יותר על הארכיון. הארכיונים כאן אינם רק מקורות מידע אלא גם מושאי מחקר. אן סטולר סיכמה גישה זו במשפט 'מארכיון כמקור לארכיון כנושא'.⁵ גישה זו מקדישה תשומת לב לחומרים שנשמרים בארכיון, למיקום המסמכים השונים ולשמירתם, לאנשים שאצרו, סיווגו ושמרו אותם. כמו כן היא מכוונת, בין היתר, לשאלה המורכבת של תפקיד הארכיונים בפירוק הזיכרון הקולקטיבי

3 Elisabeth Kaplan, 'We Are What We Collect, We Collect What We Are: Archives and the Construction of Identity', *The American Archivist*, 63 (2000), pp. 126-151; Francis X. Blouin Jr. and William G. Rosenberg (eds.), *Archives, Documentation and Institutions of Social Memory: Essays from the Sawyer Seminar*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 2006; Arlette Farge, *The Allure of the Archives*, Yale University Press, New Haven, CT 2013

4 Kasper Eskildsen, 'Leopold Ranke's Archival Turn: Location and Evidence in Modern Historiography', *Modern Intellectual History*, 5 (2008), pp. 425-453; Pieter Huistra, Herman Paul and Jo Tollebeek, 'Historians and the Archives: An Introduction', *History of the Human Science*, 26, 4 (2013), pp. 3-7

5 Ann Laura Stoler, 'Colonial Archives and the Arts of Governance: On the Content in the Form', in: Blouin and Rosenberg (eds.), *Archives, Documentation and Institutions of Social Memory*, p. 269

ויצירתו מחדש, בהקמת ארכיונים לאומיים וארגונים במדינת הלאום המודרנית, ובהנחלת הכרונולוגיה הרצויה ללאום החדש.⁶ נדמה שהמתח בין הארכיון הציוני המרכזי לארכיון המדינה בפריזמה של הבניית התייעוד ההיסטורי והזיכרון הקולקטיבי בשנים הראשונות לקיום המדינה, רלוונטי לשאלה כיצד עלינו לבחון את הקמתו של ארכיון המדינה כמוסד ממלכתי חודשים מעטים לאחר הקמת המדינה בשנת 1948, בעוד הארכיון הציוני המרכזי כבר פעל בארץ שנים רבות והיה בעל מעמד מוביל בתחום זה.

כמו במקרים רבים של בניית מדינת לאום, הקמת ארכיון לאומי מרכזי או מדינתי מלווה בשורה ארוכה של מחשבות על האופן שבו יצירת ארכיון בהווה מעצבת את הגישה ללאום בעבר. גם בישראל הצעירה ייצגו תהליכי הקמת ארכיון המדינה וזניחת הארכיון הציוני המרכזי כארכיון ממלכתי את היחס לעבר ואת ראיית העתיד. במאמר ינותח השיח על בניית ארכיון המדינה בראי התהליך המכונה 'המעבר מיישוב למדינה'. השיח המחקרי בשאלה זו נוגע בכמה מעצביה של החברה הישראלית הצעירה, שהתמודדה בשנותיה הראשונות עם שאלות כגון הממלכתיות, היחס לעבר היהודי והציוני, עיצוב הישראליות והבניית זיכרון קולקטיבי-לאומי. עיון בתהליכי הקמת ארכיונים בעשורים שקדמו להקמת המדינה מלמד כי בשנת 1940 נוסד בירושלים הארכיון הכללי לתולדות ישראל במטרה לכנס תעודות לתולדות הקהילות היהודיות בפזורות ישראל. ארכיונים ציבוריים בולטים נוספים שקמו בארץ בתקופת המנדט הבריטי היו ארכיונים מפלגתיים, ובהם ארכיון הקיבוץ המאוחד שנוסד בקיבוץ עין חרוד בשנת 1927, ארכיון ומוזיאון תנועת העבודה שנוסד בתל אביב בשנת 1932 בידי ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, מכון ז'בוטינסקי שנוסד בשנת 1934 לתייעוד אישיותו ופעולתו המדינית והספרותית של זאב ז'בוטינסקי, וארכיון הקיבוץ הארצי – השומר הצעיר, שנוסד בשנת 1937 בקיבוץ מרחביה. עם ייסודה של המדינה נוספו לארכיונים מרכזיים אלה שני ארכיונים ממלכתיים: בשנת 1948 ארכיון צה"ל ובשנת 1949 גנזך המדינה. ארכיון יד ושם נוסד בשנת 1945, אך פעולתו הופסקה בימי מלחמת העצמאות והתחדשה בשנת 1953, עם קבלת 'חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953'.⁷

ברם, כדי למקד את הבעיה הנדונה בראי שאלת 'המעבר מיישוב למדינה', אני מבקש לעמוד על ההחלטה להקים את ארכיון מדינה ולהתרכז בשתי שאלות מרכזיות הנובעות ממהלך זה: הראשונה, מדוע הוחלט להתעלם ממרכזיותו וחשיבותו של הארכיון הציוני המרכזי, ולהקים ארכיון מנהלי מדינתי; והשנייה, משקם ארכיון המדינה – כיצד זה השפיע על הארכיון הציוני המרכזי ואילו תובנות חדשות אפשר ללמוד על המעבר מיישוב למדינה.

Joyce Patrick, 'The Politics of the Liberal Archive', *History of the Human Sciences*, 6
12, 2 (1999), pp. 35-49; Peter Fritzsche, 'The Archive', *History and Memory*, 17 (2005),
pp. 13-44; Kaplan, 'We Are What We Collect'

7 אלכס ביין, 'ארכיונים', בתוך: *האנציקלופדיה העברית*, ו, ירושלים תשי"ז, עמ' 1052-1057; האיגוד
הארכיוני בישראל, *מדריך לארכיונים ההיסטוריים בישראל* [חמו"ל], ירושלים 1966.

המעבר מיישוב למדינה

לכאורה 1948 היא 'שנת פרשת המים' באופן ברור וחד־משמעי – בשנה זו הסתיים המנדט הבריטי על ארץ ישראל והוקמה מדינת ישראל. אולם כאשר בוחנים אם חל באותה שנה שבר או אם הייתה רציפות במעבר מיישוב למדינה, מתברר כי מעמדה של 1948 אינו חד־משמעי. בניסיון לנתח את המעבר של החברה היהודית שנמצאה תחת ריבונות זרה בתקופת היישוב אל מציאות של היעדר שלטון זר ושל מדינה יהודית ריבונית מנקודת מבט פוליטית, רווחה בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב הטענה שהמדינה הצעירה נשענה על המערכת הבירוקרטית של המוסדות הלאומיים שהתפתחו בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת השלטון הבריטי. מובילי גישה זו במחקר היו דן הורוביץ ומשה ליסק, שביסוד מחקרם, שהתפרסם בשלהי שנות השבעים, עמדה הטענה שבשני העשורים שקדמו לקבלת העצמאות כבר התגבשה ביישוב היהודי בארץ ישראל מערכת מוסדית פוליטית, אוטונומית במובנים רבים, שהגיעה כמעט לבשלות תפקודית. תהליך זה התרחש בעיקר בגלל שליטת המוסדות הלאומיים בהקצאת המשאבים הכלכליים והאנושיים שהיישוב היהודי נזקק להם. הודות למערכת זו, שכללה בעיקר מוסדות ייצוגיים וביצועיים, מפלגות וסוכנויות למתן שירותים חברתיים שונים, הייתה הקמת המדינה במידה רבה בסימן של המשכיות תפקודית, ומדינת ישראל עברה ממעמד של ישות נשלטת למעמד של מדינה ריבונית בלי התקלות החמורות שהיו מנת חלקן של מדינות חדשות רבות בעידן הבתר־קולוניאלי.⁸ לטענת החוקרים התחולל בעת המעבר 'זיווג של תמורה מהפכנית עם המשכיות', והמעבר מיישוב למדינה התאפיין ב'תהליך הטרנספורמציה של מבנים פוליטיים מרמת מיסוד אחת לרמת מיסוד אחרת'. אולם תהליך זה לא היה אחיד: 'כפי שתהליך הטרנספורמציה מיישוב למדינה לא החל עם הכרזת המדינה הוא לא הסתיים באותו מועד. בתחומים שונים שבהם באו לכלל ביטוי מגבולותיה של המערכת הפוליטית היישובית נמשך תהליך הטרנספורמציה תקופה ארוכה לאחר הקמתה הפורמלית של המדינה'.⁹ שמואל נח אייזנשטדט טען טענה דומה, והציע לכנות את המגמה שאפיינה את ראשית ימיה של המדינה 'שמרנות דינמית'. אמנם החברה הישראלית לאחר הקמת המדינה הייתה דינמית ושקדה על פיתוח פרויקטים חדשים, על פיתוח הכלכלה והחינוך ועל קליטת העלייה, אך שלא כמו בעבר, היא לא הקימה מוסדות חדשניים, כפי שהיו בשעתם המושבה, הקיבוץ, המושב או ההסתדרויות השונות, ולא יצרה תרבות מהפכניות חדשניות כבעבר. כך, לדוגמה, מושבי העולים שלאחר הקמת המדינה נבנו במתכונת המושבים משנות המנדט. הדינמיות של תנופת פיתוח המדינה בראשיתה לוותה אפוא בשמרנות כי לא אפשרו לקבוצות רבות

8 דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב תשל"ח, עמ' 271-316.

9 שם, עמ' 272-274.

להתפתח אוטונומית או לחדור למסגרות המרכזיות של החברה ולגבש בדרך זו דפוסיים יצירתיים חדשים.¹⁰

לימים קמו מערערים על גישתם של הורוביץ, ליסק ואייזנשטדט.¹¹ אניטה שפירא טענה שהקמת המדינה, יותר משהייתה המשך אורגני של תקופת היישוב, הייתה 'קו פרשת מים' שבישר את כיליונם של העקרונות הבסיסיים של החברה היישובית ושל הנורמות שהנחו אותה. החברה היהודית בתקופת היישוב התאפיינה, לטענתה, בהתארגנות וולונטרית לטובת מילוי משימות מתוך אידיאולוגיה או ממניע חברתי, כאשר מקור הסמכות אינו אחיד ולעתים מעומעם. עם הקמת המדינה פינו כל אלה את מקומם לשיטה חדשה שעמדה על מערכת שלטונית הייררכית אחת שפעלה מתוקף הטלת מרות המדינה. הקמת המדינה לא הייתה, אם כן, תהליך שהתאפיין בהמשכות מוסדית, אלא דווקא בקטיעה ובהעברת הכוח והסמכות מן הגופים שבתקופת היישוב אל המדינה ומוסדותיה.¹² מחקרים שתמכו בעמדה זו העמידו לבחינה מחודשת את הרעיון של בן-גוריון שעל הסמכות להיות מעתה בידי המדינה היהודית הריבונית החדשה. ביזור סמכויות והמשך קיומם של מוקדי כוח חלופיים לשלטון המרכזי, כפי שהיה בתקופת היישוב, נתפרש מעתה כאיום. המרכיב המרכזי שעמד לבחינה מחקרית בשנותיה הראשונות של המדינה היה עקרון הממלכתיות, שבן-גוריון היה מטפחו הבלתי נלאה. במישור הסמלי ראה בן-גוריון את המדינה כביטוי החשוב ביותר של ההווה היהודית וכבעלת ייעוד לאומי עליון. הוא שאף לעשותה למוקד רגשי וערכי ולמושא הנאמנות של העם כולו, ולגורם ראשון במעלה לליכודו. במישור המעשי הוא סבר שהאינטרסים של המדינה עדיפים על פני כל אינטרס פרטיקולרי, מפלגתי או אחר. המדינה היא מרכז הכוח והסמכות הבלעדית, ואחראית לאספקת שירותים חשובים, להגנת התושבים ולהקצאת המשאבים.¹³

- 10 שמואל נח אייזנשטדט, 'נפתולי המודרניות של החברה הישראלית בעידן הגלובליזציה', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), **ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2006, עמ' 21-22.
- 11 בקיץ 1988 התקיים באוניברסיטת חיפה כינוס אקדמי שבו נדונה שאלת השבר והרצף במעבר מיישוב למדינה. הדברים באו לידי ביטוי בקובץ שפורסם שנתיים לאחר מכן. ראו: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990.
- 12 אניטה שפירא, 'רכיבים של האתוס הלאומי במעבר מיישוב למדינה', בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), **לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 253-271.
- 13 נתן ינאי, 'התפיסה הממלכתית של בן-גוריון', **קתדרה**, 45 (1987), עמ' 169-189; ניר קידר, **ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2009; אבי בראלי וניר קידר, **ממלכתיות ישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011. רעיון הממלכתיות היה רעיון פוליטי אזרחי ולב הגותו של בן-גוריון עוד לפני הקמת המדינה. כל שנות פעילותו הפוליטית הוא ראה ברעיון זה את המכשיר המרכזי לקיומה של התנועה הציונית ולהקמתה של המדינה. המעבר מיישוב למדינה העמיד במרכז הדיון הפוליטי על הממלכתיות את סוגיית הריבונות, שעניינה תחומי האחריות הלגיטימיים של המדינה הריבונית ויחסיה עם מרכזי כוח פוליטיים משניים בחברה.

גישה מחקרית נוספת שהתפתחה בניתוח תהליך המעבר מיישוב למדינה הייתה במידה מסוימת גישת ביניים. גישה זו זיהתה המשכיות ורציפות בצד שינוי, וחילקה את העיסוק בשאלת השבר או הרצף במעבר מיישוב למדינה לתחומים שונים.¹⁴ לפי תפיסה זו התרחש שינוי יסודי בתחום הביטחון וארגון הכוח הצבאי בשנת 1948. באותה שנה היה מאבק בין תפיסתו של בן-גוריון על משטר וביטחון המבוסס על חוק, על סמכות ועל אחריות מרכזיים, ובין תפיסה שדגלה בהמשך ניהולם של ענייני הצבא והמלחמה במסורת היישוב שהתבססה על קונצנזוס, פשרות והסדרים בין הגורמים הפוליטיים. הקשיים הבולטים שעמם התמודד בן-גוריון היו המחלוקת עם המחותרות אצ"ל ולח"י, שרצו לשמר את כוחן, והמשבר בפיקוד צה"ל על רקע פירוק הפלמ"ח. מאבקים אלה הסתיימו בניצחון דרכו של בן-גוריון וברפורמה חוקתית במעמדו של הכוח הצבאי, שמשמעותה הייתה ניתוק תחום הביטחון מן המערכת המפלגתית והעברתו למרות הממשלה.¹⁵ לעומת זאת נמצאו תחומים שבהם לא אירע בשנת 1948 שבר אלא היו חלק מרצף של המשך המסורת היישובית גם בתקופת המדינה, לעתים שנים רבות. כזה היה, לדוגמה, תחום הרפואה הציבורית. ראשי ההסתדרות וקופת החולים שלה התקשו לעכל את כינונה של רשות ממלכתית אחת בתחום הרפואה, שתהיה שמורה לה הזכות לחלק הוראות ולתבוע ציות, מחשש שהדבר יביא לירידה ברמת שירותי הבריאות לחברי ההסתדרות בתקופת היישוב. הפתרונות שנמצאו לבעיית הסמכות המרכזית כללו פשרות והסכמים תחת חיזוק מעמדו של השלטון המרכזי כסמכות המרכזית במערכת הבריאות.¹⁶ דוגמה מובהקת נוספת להיעדר הצלחה של השלטון המרכזי לכפות את מרותו במעבר מיישוב למדינה הייתה בתחום החינוך. התבוננות במערכת החינוך בשנים הראשונות למדינה מלמדת, שאף שאין חולק על תרומתה של מערכת החינוך לעיצוב האתוס האזרחי והלאומי ועל היותה נדבך מרכזי וחשוב בעיצוב הממלכתיות הרצויה לבן-גוריון, מאבקו בתחום זה לא צלח. לא קם זרם חינוכי ממלכתי אחד והמשיכה להתקיים שיטת הזרמים, שיסודותיה בתקופת המנדט הבריטי. המערכת נשארה סקטוריאלית.¹⁷ המסקנה מגישת ביניים זו, המזהה המשכיות ורציפות בצד שינוי, היא שאין חפיפה וזהות מלאים בין הקמת המדינה למעבר מיישוב למדינה. בשעה שבתחומים מסוימים נמצא קשר כזה, בתחומים אחרים המשכו להתקיים המסורת והמבנים היישוביים גם בתקופת המדינה, לעתים שנים רבות.

14 יחיעם ויץ, 'קץ הראשית: לבירור המושג "ראשית המדינה"', בתוך: הנ"ל (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 235-253.

15 יואב גלבר, 'הכוח הצבאי בתקופת המעבר מיישוב למדינה', בתוך: פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, עמ' 256.

16 יאיר זלמנוביץ, 'המאבק להחלת מרות המרכז: הרפואה הציבורית בישראל', שם, עמ' 133-155.

17 צבי צמרת, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1997; הנ"ל, ימי כור ההיתוך: ועדת החקירה על חינוך ילדי העולים (1950), המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1993; טלי תדמור-שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה, 1954-1966, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2010.

העמדת תהליך המעבר מיישוב למדינה על ספקטרום שמוזהה מצד אחד המשכיות ורציפות, כמו בתחומי הבריאות או החינוך, ומצד שני מצביע על שינויים גדולים, כמו במאבקים לפירוק המחתרות ולהקמת צה"ל, תסייע להעריך את ההחלטה על הקמת ארכיון המדינה בשנת 1948 לצד המשך פעילותו של הארכיון הציוני המרכזי. ברם הקמתו של ארכיון חדש שיועד לתעד את הממלכתיות הישראלית החדשה, ובמידה רבה גם להיות בעצמו חלק מתהליך ההבניה של אותה ממלכתיות, בצד השינויים שחלו בשל כך גם בפעילותו של הארכיון הציוני המרכזי, מאפשרים מבט נוסף על תהליך המעבר מיישוב למדינה.

השאלה עד כמה הושפעה הקמת מערכת הממשל בישראל מהניסיון שנצבר בממשל המנדטורי ובממסד היישובי באה לידי ביטוי גם בשאלת אופיו של כוח האדם המקצועי במדינה הריבונית החדשה. גורמים רבים עשו כמיטב יכולתם לגייס כוח אדם מקצועי ומנוסה מקרב הפקידות היהודית המנדטורית. עם זאת לעתים הובאו מומחים מבחוץ למאגר של חברי מפלגה או של המערכת הבריורקרטית הישנה.¹⁸ תופעה זו בלטה אצל בן-גוריון ששאף, כאמור, לייצב את ממשלו ברוח רעיון הממלכתיות, בייחוד במאבק על דמותו של הצבא. חלק ניכר מבעלי התפקידים בצבא במלחמת העצמאות היו חברי מפלגת מפ"ם הפרו-סובייטית, היריבה הפוליטית של מפלגת מפא"י, שכראשה עמד. בן-גוריון נקט צעדים להגבלת כוחם של חברי מפ"ם בתוך המערכת הביטחונית. אחד מהצעדים האלה היה פירוק הפלמ"ח.¹⁹

גם בתחום הארכיונאות היו שינויים בעקבות פולמוס על מעמדה של הסוכנות היהודית לאחר הקמת המדינה. ממשלת ישראל, ובן-גוריון בראשה, היו מודעים לצורך בשיתוף פעולה עם ההסתדרות הציונית עקב קשריה עם יהדות התפוצות לנוכח אתגרי המדינה היהודית בראשית דרכה. עם זאת הם ניסו לשמור על הריבונות, הסמכות והבכורה של המדינה החדשה. בן-גוריון לא ראה בהסתדרות הציונית מייצגת מובהקת של האינטרס הלאומי היהודי. הוא הציג את השאלה אם קיימת סתירה, ובאיזו מידה, בין נאמנותו של הציוני בחוץ לארץ למדינה שהוא אזרח ובין נאמנותו לרעיון הציוני, לארץ ישראל ולמדינה שאך זה קמה.²⁰ הוא הבין את חשיבותה של תמיכתם של יהודי הגולה במדינת ישראל, אך בה בעת סבר שכל מי שרואה עצמו ציוני חייב לעלות לארץ.²¹ שייכותו של הארכיון הציוני המרכזי לחלק מגופי ההסתדרות הציונית לא סייעה ואולי אף פגעה במאמצי ראשיו לקבל מעמד מוביל בתחום הארכיונאות במדינה היהודית החדשה. עם זאת מאמצים אלה הביאו להגדרה מחדשת של הארכיון הציוני, ובמידה מסוימת אף 'להמציא את עצמו' מחדש לאור המציאות המשתנה.

- 18 יונתן פיין, כך נולדה: הקמת מערכת הממשל בישראל 1947-1951, כרמל, ירושלים 2009.
- 19 יואב גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, שוקן, ירושלים 1986.
- 20 עמליה קנטרוביץ, 'הדיונים והפולמוסים בדבר מעמדה של הסוכנות היהודית עם הקמת המדינה ועד לחוק המעמד 1948-1952', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1997.
- 21 גדעון שמעוני, 'הדיון האידיאולוגי בציונות בעקבות כינון המדינה', בתוך: מרדכי בראון (עורך), אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי 1999, עמ' 104-132.

הארכיון הציוני המרכזי – רקע היסטורי

המעקב אחר התפתחותו של הארכיון בתקופה שקדמה להקמת המדינה עד היותו במעמד מוביל בתיעוד המפעל הציוני בפרט ובתחום הארכיונאות בארץ בכלל, מבחין בדיכוטומיה שבין מקומו המרכזי של הארכיון הציוני בתקופת השלטון הבריטי וערב הקמת המדינה, למה שאירע בפועל. כוונתי להחלטה הדרמטית והמהירה, עוד בטרם נדמו תותחי המלחמה, להקים ארכיון מדינתי חדש, ובכך לייצר למעשה מסלול תיעודי נפרד למדינה העצמאית החדשה שזה מקרוב קמה.

ד"ר גיאורג הרליץ הקים את הארכיון הציוני המרכזי כארכיון של ההסתדרות הציונית בברלין, בשנת 1919.²² הרליץ החל את דרכו האקדמית אצל תיאודור לינדנר (Lindner), חוקר תולדות ימי הביניים, בכתיבת עבודת דוקטור. בשנים 1911-1915 הוא למד את עבודת הארכיונאות אצל אויגן טויבלר (Täubler), היסטוריון לתולדות יוון ורומי, שהיה המייסד והמנהל של 'הארכיון הכללי לתולדות יהודי גרמניה' (Gesamtarchiv der deutschen Juden).²³ לחוקרי ימי הביניים היה בגרמניה באותם ימים תפקיד מפתח בפיתוח ארכיונים ותורת הארכיונאות, בין היתר בגלל התפקיד המיוחד שייחסו חוקרים אלה לימי הביניים בעיצוב המיתוסים הלאומיים של ראשית העת החדשה.²⁴ בימי לימודיו באוניברסיטת ברלין הצטרף הרליץ להסתדרות הציונית והיה ממנהיגי תנועת הסטודנטים הציונים בגרמניה. היזמה לייסוד ארכיון ציוני הייתה של ד"ר תיאודור זלוציסטי ובייחוד של ד"ר

Georg Herlitz, 'Archive', in: Georg Herlitz and Bruno Kirshner (eds.), *Jüdisches Lexikon*, Berlin, Jüdischer Verlag 1927, p. 460; Robert Jütte, *Die Emigration der deutschsprachigen 'Wissenschaft des Judentums'. Die Auswanderung jüdischer Historiker nach Palästina 1933-1945*, F. Steiner, Stuttgart 1991, pp. 89-94. הרליץ ערך עם ברונו קירשנר את *Jüdisches Lexikon* בן חמשת הכרכים, שיצא לאור בשנים 1927-1930. להבדיל מאנציקלופדיה יודאיקה המפורטת יותר, שראתה אור בגרמנית בשנת 1928 אך לא הושלמה עקב עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, אפשר הלקסיקון גישה למידע בסיסי אך מוסמך על כל היבטי החיים וההגות היהודיים. הלקסיקון כלל כ-2,000 ערכים שכתבו כ-250 כותבים והיה לספר יסודי במדי היהדות באותם ימים. ראו: אברהם ברקאי ופול מנדס-פלור, *תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, ד: התחדשות וחורבן 1918-1945*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 147.

אלכס ביין, 'ד"ר גיאורג הרליץ (1885-1968)', *יד לקורא*, ט, ג (1968), עמ' 119-122. בזיכרונותיו מספר הרליץ כי בשנת 1912 החל לראשונה לטפל במסמכים הנוגעים לפעילות ציונית, כאשר טויבלר מינה אותו לטפל בתיקים של ההסתדרות הציונית מתקופתו של הרצל ומהתקופה שאחרי מותו, שהגיעו לארכיון בברלין. ראו: Georg Herlitz, *Mein Weg nach Jerusalem: Erinnerungen eines zionistischen Beamten*, R. Mass, Jerusalem 1964, pp. 82-86.

Steglich, 'Vom Sichern der Zeit und Zeigen der Geschichte', pp. 689-716; Markus Friedrich, *The Birth of the Archive: A History of Knowledge*, Michigan University Press, Ann Arbor, MI 2017; Philipp Müller, 'Die neue Geschichte aus dem alten Archiv: Geschichtsforschung und Arkanpolitik in Mitteleuropa ca. 1800-ca. 1850', *Historische Zeitschrift*, 299 (2014), pp. 36-96.

ארתור הנטקה, חבר ההנהלה הציונית שהופקד על ענייני הארגון. הנטקה פנה אל הרליץ, שהיה בתום מלחמת העולם הראשונה היסטוריון יהודי צעיר בעל רקע מסוים בארכיונות, והציע לו לשמש כארכיונאי של המשרד הציוני המרכזי בברלין, מקום מושבה של ההנהלה הציונית.²⁵ הרליץ קיבל את ההצעה והחל לפעול לתיעוד פעילותה של ההסתדרות הציונית מראשיתה. תחילה הועברו לברלין תיקים של המשרדים הציוניים המרכזיים בווינה ובקלן, ואחר כך גם תיקים של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת והמשרד הציוני המרכזי בלונדון. הרליץ החל גם באיסוף שיטתי של ספרים, כתבי עת ותצלומים בנושאי הציונות וארץ ישראל בזמן החדש.²⁶

באותם ימים עלה על סדר היום היהודי חיזוק הקשר עם ארץ ישראל, שנתפסה יותר ויותר כטריטוריה ההיסטורית הלאומית של העם היהודי, שאליה יש לכוון את השאיפות הלאומיות המתעצמות. במסגרת זו הוצע רעיון הקמת ספרייה לאומית כמרכיב מרכזי במרכז הרוחני שעתיד היה לקום בארץ ישראל, וההנהלה הציונית קיבלה על עצמה להקים בירושלים ספרייה לאומית. בשנת 1919 הועברה לידי ההסתדרות הציונית בירושלים ספריית 'מדרש אברבנאל', שנוסדה בסוף המאה ה-19 בידי לשכת ירושלים של ארגון בני ברית, כדי שתשמש כגרעין ל'בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי' שעתיד היה להיווסד בעיר. בשנים 1920-1925 הייתה ההסתדרות הציונית אחראית לתקציבה של הספרייה עד לפתיחתה של האוניברסיטה העברית, שקיבלה על עצמה משימה זו.²⁷ בוועדה שהוקמה באמצע שנות העשרים כדי לקבוע את מעמדה ויעדיה של הספרייה, נדונה גם הצעה להעביר את ארכיון ההסתדרות הציונית מברלין לפיקוח הספרייה הלאומית בירושלים.²⁸ בן-ציון דינור, מהאישים הבולטים בשני הגופים הללו ובוועדה המארגנת של הספרייה, פעל לקידום היוזמה להעברת הארכיון. דינור ראה ביסוד ארכיון היסטורי מרכזי בארץ גרעין למהלך תרבותי רחב שיתרום לביסוסו של בית הספרים הלאומי. הוא הציע לעשות זאת בכמה שלבים: העברתו של ארכיון ההסתדרות הציונית מברלין לירושלים, איסוף חומר על תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל וצילומים והעתקות מארכיונים לא-יהודיים שפעלו באותה תקופה בארץ, כגון ארכיוני הממשלה המנדטורית, העיריות, בתי המשפט

25 לא ברור מה היו הגורמים לייסודו של הארכיון הציוני דווקא בשנה זו. יש לשער שהכאוס של מלחמת העולם הראשונה, הצהרת בלפור, כיבוש הארץ בידי הבריטים בשלהי 1917 וחיידוש העלייה היהודית לארץ בשנת 1919, תחילתה של העלייה השלישית - כל המאורעות הללו הגבירו את התודעה ההיסטורית בקרב ההנהגה הציונית באותם ימים.

26 ביי, 'ארכיונים', עמ' 1052-1053; 105-116, pp. Herlitz, *Mein Weg nach Jerusalem*.

27 דב שידורסקי, 'הממסד הציוני והספרייה הלאומית', *הציונות*, יב (1987), עמ' 99-126; הנ"ל, 'מבית מדרש אברבנאל לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: שנות המנדט', בתוך: משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), *ספריות ואוספי ספרים*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ו, עמ' 369-411.

28 אריאל ריין, 'היסטוריון בבינוי אומה: צמיחת של בן ציון דינור ומפעלו ביישוב (1884-1948)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000, עמ' 140-141. ריין נסמכת על פרוטוקולים של ישיבות ועד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וארכיון תיקי דינור, P28, אמת".

והכנסיות.²⁹ באמצע שנות העשרים הוא ניסה גם לגייס את עזרת המוסדות הלאומיים למהלכו ופנה בשם בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לוועד הלאומי ולהנהלה הציונית בלונדון בהצעה להקים ארכיון בארץ ישראל. הוא נימק זאת בעיקר בערך המדיני הרב לתעמולה לאומית-ציונית אם יהיה ארכיון שבו יישמרו תעודות שיוכלו לשמש את הנהגת היישוב במלחמתו המדינית על זכויות היהודים בארץ, ולהנחת תשתית ארכיונית מקצועית במטרה לאפשר את התנאים הנחוצים למחקר היסטורי.³⁰ אולם היעדר תשתית אקדמית מספקת בהיסטוריה יהודית, שכן האוניברסיטה העברית הייתה עדיין בחיתוליה, והיעדר מקורות מימון, מנעו באותה עת את מימוש הרעיון להעברת הארכיון של ההסתדרות הציונית לארץ.³¹

העברת הארכיון לירושלים יצאה לפועל רק כאשר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה חייבה פעולת הצלה מהירה. לאחר שהרליץ קיבל היתר מן הגרמנים להוצאת הארכיון מגרמניה, נארז החומר ב-154 ארגזים ונשלח לארץ. הוא הגיע בנובמבר 1933, שוכן במרתף בבניין החדש של המוסדות הלאומיים בירושלים ונפתח לקהל באוקטובר 1935.³² הפרק החדש בתולדות הארכיון הציוני נקשר באותה עת גם לעלייתו לארץ של אלכס ביין, שהתחנך בגרמניה כמו הרליץ, והכשיר את עצמו כהיסטוריון וכארכיונאי. בשנים 1927-1933 הוא עבד בארכיון הממלכתי של פוטסדם בגרמניה.³³ ביין עלה לארץ וחודשים אחדים לאחר מכן, במהלך חודש פברואר 1934, הוא ביקר במושבות, במושבים ובקיבוצים ברחבי הארץ ואף בארכיונים העירוניים שהיו קיימים אז בירושלים ובתל אביב, בחיפוש אחר מקורות לכתיבת ספר על תולדות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. בהיותו ארכיונאי בעל ניסיון, הוא ערך תחקיר מפורט על מצב החומר הארכיוני בכל היישובים והארכיונים

29 בן-ציון דינור, 'שלושים שנה לציון ולחברה ההיסטורית הישראלית', ציון, כ, ג-ד (תשט"ו), עמ' 112. בזיכרונותיו ציין דינור שייסוד ארכיון היסטורי מרכזי בירושלים, שבו ייאסף כל החומר הנוגע לתולדות התנועה הציונית ולתולדות היישוב החדש, נכלל כבר ברשימות שערך לעצמו ערב הפלגתו מאודסה לירושלים בשנת 1921. ראו: בן-ציון דינור, בימי מלחמה ומהפכה: זכרונות ורשימות מדרך חיים (תרע"ד-תרפ"א), מוסד ביאליק, ירושלים תש"ך, עמ' 518.

30 ריין, 'היסטוריון בניוני אומה', עמ' 181-182. על נימוקיו של דינור בדבר הצורך בהקמת ארכיון לטובת התעמולה המדינית של הנהגת היישוב ובשל הצורך ביצירת תשתית למחקר היסטורי, ראו: אורי רם, 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנרטיב הלאומי ציוני: בן ציון דינור וזמנו', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 217-260.

31 ריין, שם, עמ' 181-182.

32 ההסתדרות הציונית העולמית, העתיד של עברנו, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 7. בזיכרונותיו מתאר הרליץ בפרוטרוט את המשא ומתן שניהל עם מפקד משטרת הגסטפו בברלין, שבסיומו התקבל האישור הרשמי להוצאת הארכיון לארץ. ראו: Herlitz, *Mein Weg nach Jerusalem*, pp. 148-167.

33 אלכס ביין, תשובה בנוגע לקורות חייו, 13.1.1963, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), P64, 15, 21/12-17; הנ"ל, באן אין מברכים לשלום: זכרונות, מוסד ביאליק, ירושלים 1992, עמ' 154-157.

שביקר, וברובם נוכח לדעת שתעודות רבות הלכו לאיבוד. את ממצאי הסקר שהכין, עם המלצות לשיפור המצב, הגיש לוועד הלאומי.³⁴ עבודתו של ביין על תולדות ההתיישבות והדוח שכתב על מצב הארכיונים בארץ קירבה אותו לארכיון הציוני המרכזי, שם החל לעבוד ביוני 1936 כסגנו של הרליץ.³⁵ ניתוח ההצעה של ביין יכול ללמד רבות על המקום המרכזי שרכש לעצמו הארכיון הציוני בתחום הארכיונאות בארץ למן המחצית השנייה של תקופת המנדט.

ההצעה שכתב ביין הייתה כנראה ההצעה המפורטת הראשונה שנוסחה להקמת ארכיון מרכזי אחד ליישוב היהודי בארץ, ועקרונותיה אומצו בדיונים על ארגון מחדש של הארכיון הציוני המרכזי בוועדה שהקימה ההסתדרות הציונית לשם כך כשנה לאחר העברת הארכיון מברלין.³⁶ בדברי המבוא להצעתו קבע ביין כי 'ארכיון ממלכתי מהווה את זיכרונה של המדינה'. הוא הדין בנוגע לארכיונים של מוסדות וגופים אחרים, שבהם משתקפים תולדותיהם ומפעליהם. לטענתו, 'רק באמצעותם אפשר יהיה לקבל את הידיעות הנכונות שיש לבטוח בהם' וההיסטוריון יוכל לשאוב מהם את החומר הדרוש לו לחקירתו, אלא שאין עדיין ארכיונים כאלה בארץ ישראל. ביין ראה בהעברת הארכיון המרכזי של ההסתדרות הציונית בנהלת ד"ר הרליץ לירושלים את הבסיס להקמת 'הארכיון האמתי הראשון בארץ ישראל היהודית', אך ארכיון זה לא הכיל מסמכים של היישוב הארץ-ישראלי. תפקידו של ארכיון היישוב העברי שהציע להקים היה לשמר את כל החומר ותעודות של כל נקודות היישוב בארץ. ביין טען עוד בתזכיר כי יש לבדוק את החומר הזה, לשמור את מה שיימצא ראוי ולסדר את החומר הזה בסדר מדעי. המרכז הטבעי לטעמו לריכוז החומר

34 על הרקע לסיור שערך בארכיונים השונים בארץ סיפר בזיכרונותיו כי תחילה התקשה למצוא עבודה במקצועו. ארכיונים כמעט לא היו בארץ, והוא ביקר אצל אישים שונים והציע להם להקים ארכיון לתולדות היישוב בארץ. רובם חשבו זאת להצעה טובה, אך לא חשו בדחיפות העניין. יום אחד הוא נקרא לפתע לד"ר ארתור רופין, וזה שאל אותו אם הוא יהיה מוכן לאסוף בשבילו חומרים לכתובת ספר על תולדות ההתיישבות היהודית בארץ. הוא הסכים בשמחה, אך ביקש את הסכמתו של רופין לכתוב עליו גם ביוגרפיה. העבודה הזאת הבטיחה לביין תעסוקה בתשלום לזמן-מה וגם הזדמנות טובה להכיר את הארץ ואת תושביה. הוא נפגש עם אישים ביישוב וגילה מסמכים חשובים ביישובים רבים. הוא החל בחיפוש חומר בארכיונים המעטים שהיו קיימים באותה עת. ביין מספר שברור היה לו שהספר של רופין צריך להסתמך על מקורות, אך גם על היכרות אישית של המפעל הקיים. הוא ארו תרמיל ויצא למסע ארוך בארץ, ברכבת, באוטובוסים, לא פעם אף הלך ברגל. כך, הוא מספר, 'חש באופן בלתי אמצעי את האדמה והתנאים בהם עבדו וחיו המתישבים'. ראו: ביין, **כאן אין מברכים לשלום**, עמ' 186-192.

35 הרליץ וביין היו לימים למניחי יסודות הארכיונאות בישראל. ביין החליף את הרליץ כמנהל הארכיון הציוני בשנת 1955 עד לפרישתו, בשנת 1971. ראו: פאול אברהם אלסברג, 'אלכס ביין ז"ל', **ידיעות האיגוד העולמי למדעי היהדות**, 29 (תשמ"ט), עמ' 73-74; משה מוסק, 'ד"ר יוסף גיאורג הרליץ וד"ר אלכס ביין: אבות הארכיונאות בישראל', האיגוד הישראלי לארכיונאות ולמידע: <http://www.archives.org.il/cgi-webaxy/item?388&findWords=%D7%9E%D7%95%D7%A1%D7%94%D7%2C%D7%9E%D7%A9%D7%94> (אוחזר ב־13.5.2019).

36 ריין, 'היסטוריון בבינוי אומה', עמ' 186-188.

הארכיוני הוא הוועד הלאומי. על הארכיון להכיל שלושה חלקים: האחד, החומר המודפס של מוסדות רשמיים, של מפלגות ושל אגודות ובהם דינים וחשבונות, עלונים, חוזרים וכרזות; השני, עזבונות אישיים של בעלי תפקידים ושל ארגונים שמילאו תפקידים בבניין הארץ; והשלישי, אוספי צילומים, סרטים ומפות של ארץ ישראל העברית. הוועד הלאומי הוא המוסד היישובי שעליו לרכז את החומר הארכיוני של נקודות יישוב קטנות, אולם, הוסיף, ביישובים גדולים כמו תל אביב ואולי גם במושבות הגדולות החומר צריך להישאר במקומו, בכפוף לפיקוח של הוועד הלאומי. ריכוז החומר על היישוב העברי ימנע את סכנת אבדנו במקרה של פרעות, יאפשר להיסטוריונים לחקור את תולדות היישוב ביתר קלות, יהיה גורם חינוכי חשוב לידיעת המולדת על ידי פרסום החומרים הגנוזים בו, למשל בעריכת תערוכות, ישמש לצורכי התעמולה הציונית, לצורכי המלחמה לזכויות היישוב ולדרישותיו ויגביר גם את הקשרים שבין המרכז ליישובים השונים.³⁷

מסקנתו העיקרית של ביין הייתה, אם כן, שיש להקים ארכיון מרכזי של היישוב היהודי בארץ שירכז את כל החומר החשוב על בניין הארץ וימשיך לקלוט בזרם תמידי את החומר ההיסטורי מכל היישובים. הוא גם דן בחיבור שיעשה בארכיון הציוני, לאחר העברתו לירושלים, בין התיעוד של התנועה הציונית הלאומית לתיעוד של היישוב היהודי בארץ ישראל, רעיון שהעלה לראשונה דינור באמצע שנות העשרים. היה בכך לקדם את הרעיון שהיישוב היהודי החדש בארץ ישראל הוא הביטוי לקשר המתמשך שבין העם היהודי לטריטוריה שלו, ולתנועה הציונית כממשיכה המודרנית והלגיטימית של זיקה זו. אין פלא, אפוא, שעם הקמת המדינה ראו הרליץ וביין את הארכיון הציוני המרכזי כארכיונה של המדינה היהודית החדשה.

הוועד הלאומי דחה את ההצעה של ביין בטענה של היעדר תקציב וכן שכמות החומר הארכיוני אינה מצדיקה בשלב זה הקמת ארכיון מרכזי של היישוב.³⁸ אולם בפועל בארץ הרחיב הארכיון את פעילותו והיה לארכיון התנועה הציונית בכל הארצות שבהן פעלה.

37 אלכס ביין, ירושלים, אל הוועד הלאומי, 25.2.1934, אצ"מ, J1/4536; התפרסם גם ב: 'הצעה בדבר הקמת ארכיון היישוב העברי בארץ ישראל', ארכיון, 4 (1990), עמ' 137-139. הצעתו של ביין לא הייתה להקים ארכיון מרכזי אחד שבו יישמר פיזית כל החומר, אלא כמה ארכיונים שיהיו סניפים של הארכיון המרכזי, ויתנהלו באופן מקצועי בפיקוח ובהנחיית עובדי הארכיון המרכזי. ההצעה הייתה גם הבסיס להכללתן של הרשויות המקומיות בחוק הארכיונים בשנת 1955. ראו: משה מוסק, 'גנוז המדינה וארכיוני הרשויות המקומיות', שם, 10-11 (1999), עמ' 114-130.

38 ביין חלק כמובן על הטענה של הוועד הלאומי שאין בסיס ענייני להקמת ארכיון שיתעד את היישוב היהודי בארץ, ופנה בבקשה לחברה הארץ-ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה' שתסמיך אותו לעמוד בראש סקר מקיף שהוא יערוך על מצב הארכיונים ביישוב היהודי בארץ. ביין הציע שהמימון לכיסוי הוצאות הסקר יגיע מהמוסדות ומהארגונים השונים ביישוב שאותם יש לסקור. ראו: אלכס ביין, 'הצעה בדבר חקירת המצב הארכיוני של היישוב העברי בא"י', 26.10.1934, ירושלים, אמת"י, ארכיון החברה ההיסטורית, HIS/17a. החברה ההיסטורית פנתה בקריאה זו לכמה מוסדות אך לא זכתה למענה, לדוגמה ראו: החברה הארץ-ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה אל הנהלת הסוכנות היהודית, 23.3.1936, ירושלים, שם, HIS/17d.

נוסף על כך קיבל הארכיון על עצמו לאסוף תעודות של מוסדות היישוב החדש שקמו בארץ משלהי התקופה העות'מאנית. עד הקמת המדינה היה לארכיון הגדול והחשוב בארץ.³⁹ מיד לאחר הקמת המדינה ומוסדות הממשל העצמאיים, בשל העובדה שהארכיון הציוני המרכזי, שהחל כארכיון ההסתדרות הציונית, צבר מעמד מוביל בקרב הארכיונאות היהודית בארץ במשך השנים שעד הקמת המדינה, אפשר היה לצפות שהארכיון הציוני יהיה הארכיון שעליו תוטל המשימה לאצור את מסמכי המדינה החדשה, כפי שחשבו ראשו באותה עת. הרליץ וסגנו ביין ראו לנכון לשוב ולהעלות את ההצעה שהארכיון הציוני המרכזי ירחיב את מוטת כנפיו ויוכר רשמית כארכיון ההיסטורי המרכזי של המדינה החדשה. אלא שבשנת 1948, עוד בטרם הסתיימה מלחמת העצמאות, החליטה ממשלת ישראל להקים את 'גנוז המדינה' (לימים 'ארכיון מדינת ישראל', וכיום 'ארכיון המדינה').⁴⁰ ובו לשמור את התיקים והמסמכים הרשמיים מפעולות משרדי הממשלה השונים של מדינת ישראל מראשית ימיה ואילך. בשורות הבאות תיבחן ההחלטה על הקמת ארכיון מרכזי של המדינה בימיה הראשונים, בחינה שתוסיף נדבך מחקרי בשאלת המעבר המוסדי מיישוב למדינה.

הצעתם של הרליץ וביין, יולי 1948

כחודשיים לאחר הכרזת העצמאות ובמהלכה של מלחמת העצמאות, ביולי 1948, הגישו הרליץ וביין למזכירות הממשלה מסמך שכותרתו 'תזכיר על מעמדו של הארכיון הציוני המרכזי במבנה החדש של מוסדותינו הלאומיים'.⁴¹ ממסמך זה אפשר ללמוד על תפיסתם של ראשי הארכיון מהי הייתה מטרת הקמתו של הארכיון הציוני ומה התפקיד שלדעתם נועד לו במציאות המדינית החדשה. הם חילקו את התקופה שקדמה להקמת המדינה לשניים. התקופה הראשונה נמשכה מייסוד הארכיון בברלין בשנת 1919 כארכיונה ההיסטורי של ההסתדרות הציונית העולמית, ועד העברתו לירושלים בשנת 1933. הגדרתם את הארכיון שנוסד כ'ארכיון היסטורי' מלמדת שלתפיסתם הייתה מטרת הקמתו מלכתחילה לשם התייעוד והמחקר ההיסטוריים, ולא דווקא ממניעים אדמיניסטרטיביים לצורך ניהול תקין של ההסתדרות הציונית. בתקופה השנייה של פעילות הארכיון, שהחלה מהגעת הארכיון

39 ההסתדרות הציונית העולמית, העתיד של עברנו: הארכיון הציוני המרכזי ואוספיו, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשנ"ד.

40 המילה 'גנוז' נזכרת כבר במקרא: 'וַיִּתֵּן דָּוִד לְשִׁלְמֹה בְנוֹ אֶת תְּבִינַת הָאוֹלָם וְאֶת פְּתִיּוֹ וְגַנְזֵי וְעֲלִיתָיו' (דברי הימים א, כח יא) ומקורה פרסי. משמעה: מקום אחסון אוצרות ומסמכים של ממלכות, כגון ממלכת פרס בעת העתיקה. עוד על התגלגלות השם, ראו: 'ארכיב או ארכיון', באתר האקדמיה ללשון העברית, <https://hebrew-academy.org.il/2012/02/28/%D7%90%D7%A8%D7%99%D7%99%D7%91-%D7%90%D7%95-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/>; אילון גלעד, 'החיים הקצרים של המילה גנוז', הארץ, 30.1.2018.

41 גיאורג הרליץ ואלכס ביין, 22.7.1948, אצ"מ, L33/1859.

לירושלים ועד הקמת המדינה בשנת 1948, הורחב מאוד היקף פעולתו והוא היה, לטענתם, לארכיון היסטורי מדעי, כלומר יועד לשרת את המחקר על התפתחותה של התנועה הציונית. כן הוא היה לארכיון הציוני המרכזי של ההסתדרות והתנועה הציונית ברחבי העולם היהודי ושל היישוב העברי בארץ.⁴²

עם הקמתה של מדינת ישראל החלה להבנתם תקופה חדשה גם בחיי הארכיון הציוני המרכזי – התקופה השלישית בהתפתחותו. הנחתם הבסיסית הייתה ש'עם קביעת צורה ממלכתית ליישובנו בארץ ושינוי המבנה של ההסתדרות הציונית בעקבות מאורע זה, צריכים לבוא שינויים מכריעים גם בעבודת הארכיון הציוני המרכזי ובמעמדו במערכת מוסדותינו'. כלומר, הקמת המדינה מחייבת גם הרחבה של מטרות הפעולה של הארכיון הציוני, כיוון שיש לשער שיתרחש 'ריבוי החומר התעודתי והיקפו', כלשונם, משום שעד אז לא נמסרו לארכיון הציוני בצורה מסודרת כל התיקים מעבודת ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית בארץ עד 1948. החומר הזה היה עד אז בארכיב השוטף של מוסדות אלה והרליץ וביין שיערו שעם הקמת המדינה יהיה צורך להעביר את החומר הזה לארכיון ההיסטורי ברישום שיטתי ומפורט. עוד הם הזכירו כי מוטלת על המדינה החדשה האחריות לדאוג לתיקים של ממשלת המנדט שנותרו בארץ לאחר עזיבת הבריטים, עקב חשיבותם לניהול התקין של מוסדות המדינה. תיקי ממשלת המנדט נתפסו על ידי כוחות היישוב בחודשים שלפני הקמת המדינה ומיד לאחר הפינוי הבריטי, בעיקר בירושלים.⁴³

הגידול הצפוי במספר התיקים ובהיקף הפעילות של הארכיון הציוני, השינוי במעמד המדיני של היישוב היהודי במעבר לישות עצמאית והרצון בהזדמנות זו לבסס את מעמדו של ארכיון זה כמוסד ארכיוני מרכזי במדינה היהודית החדשה, הביאו להצהרתם של הרליץ וביין שיש להרחיב את פעולתו של הארכיון. לטענתם, התיקים של ממשלת המנדט שהגיעו לידי ממשלת ישראל הם 'בעלי ערך מדיני, אדמיניסטרטיבי והיסטורי ממדרגה ראשונה. אחרי בדיקת תיקים אלה וניצולם למטרות מעשיות (מדיניות, כלכליות וכולי), יהיה צורך בשמירתם הבטוחה, סידורם ועיבודם המדעי כנכס חשוב של מדינת ישראל'.⁴⁴ המסקנה

42 גם בערך 'ארכיונים' באנציקלופדיה העברית, שחיבר ביין באמצע שנות החמישים, הוא כתב כי 'מ' 1933 ואילך נוסדו בארץ ארכיונים מרכזיים בעלי תחומי-פעולה מוגדרים, שיש להם צורה של ארכיונים היסטוריים ושסודרו לשם המחקר המדעי', ראו: ביין, 'ארכיונים', עמ' 1052.

43 לדוגמה, ראו: [לא חתום] אל ממשלת ישראל, מזכירות המדינה, תל אביב, דוח על הוצאת תיקים, מפות, ספרים, וחומר משרדי ממלון המלך דוד, 27.7.1948, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-113/13. התיק עוסק בטיפול בתיקים מנדטוריים שהותירו אחריהם הבריטים. עוד על כך ראו: מוסק, 'גנוז המדינה: ימים של טרם בראשית', עמ' 73-86.

44 גיאורג הרליץ ואלכס ביין, 'תזכיר על מעמדו של הארכיון הציוני המרכזי במבנה החדש של מוסדותינו הלאומיים', 22.7.1948, אצ"מ, L33/1859, עמ' 2. ביין הגה את הרעיון שאל לארכיון להסתפק בהכנת החומרים הארכיוניים לשימוש בידי אחרים, אלא שתפקידו גם לארגן ולהדריך את המחקר ואת פרסומו המדעי. עוד בהיותו בגרמניה החל בהכנות לכתובת ביוגרפיה של הרצל, ובעיני רוחו ראה אגף למחקר ופרסום, מכון לחקר הציונות, שיפעל בארכיון הציוני בשינוף פעולה עם האוניברסיטה העברית. את ההתחלה בכיוון זה ראה בפרסום הכרך הראשון של איגרות הרצל

המרכזית של הרליץ וביין הייתה שצריך לתת לארכיון הציוני המרכזי, אשר לטענתם רק לו ולחבר עובדיו היו מומחיות וניסיון של שנים רבות בעבודה ארכיונית, מעמד שיאפשר לו למלא את כל התפקידים האלה כארכיון משותף להסתדרות הציונית ולמוסדות המדינה המרכזיים. דהיינו צריך לתת לו מעמד של 'מוסד מיוחד', כפי שנהוג היה באותם ימים בעיקר במדינות מערב אירופה. כדי לבסס את חשיבות הארכיון המוצע כמוסד מוביל ומרכזי במדינה הצעירה, הם הוסיפו כי ארכיון מסוג זה יהיה גם למוסד 'תרבותי חשוב בירושלים שעל חיזוקה כמרכז תרבותי לעם ישראל אנו מצוויים'.⁴⁵

במסמך שהכינו הרחיבו הרליץ וביין את המטרות ואת תחומי הפעולה של הארכיון הציוני הקיים, ובכלל זה את תפקידו האדמיניסטרטיבי בניהול ושיפור השליטה של המדינה היהודית הצעירה, את חשיבותו לצורכי התייעוד והמחקר ההיסטורי ואת היותו מוסד וסמל תרבותי ולאומי. כדי לקדם את הרעיון שהארכיון הציוני המרכזי המורחב הזה יהיה הארכיון המרכזי של המדינה החדשה, נפגש ביין בראשית אוגוסט 1948 עם חנה אבן-טוב, מנהלת

ובהכנת החומר לכרכים הבאים שעליהם שקד למן ראשית עבודתו בארכיון הציוני. עוד על כך ראו: אלכס ביין, 'מערכת הארכיונים בארץ כבסיס למחקר', בתוך: האיגוד הארכיוני בישראל, **הארכיונים בישראל: הרצאות, דינים וחשבונות והחלטות בוועידה הראשונה של האיגוד הארכיוני בישראל**, ירושלים, 12.3.1957, האיגוד הארכיוני בישראל, ירושלים תשי"ח, עמ' 26-36; הנ"ל, **כאן אין מברכים לשלום**, עמ' 165-166. אניטה שפירא מציינת כי הענף הציוני-הארץ-ישראלי כתחום מחקר אקדמי התפתח לאט. ההיסטוריוגרפים הראשונים של התנועה הציונית היו משכילים חובבי היסטוריה אך חסרי הכשרה אקדמית, ולמעשה עד לאחר הקמת המדינה אי-אפשר לדבר על כתיבת ההיסטוריה של המפעל הציוני. היא מזהה את ראשיתה של היסטוריוגרפיה ציונית אקדמית, ששורשיה נטועים לא רק במדעי היהדות אלא גם בהיסטוריה כללית, ומציגה ראייה רחבה וביקורתית, בעבודת הדוקטור של יהודה באואר על 'ההגנה והפלמ"ח על רקע המדיניות הציונית במלחמת העולם השנייה'. באואר עשה שימוש מחקרי וביקורתי במסמכי הארכיון הציוני ועבודתו אושרה בשנת 1960. ספרו **דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית, 1939-1945** (ספרית פועלים, מרחביה 1963) נחשב לספר המחקר הראשון בעברית שעסק בהיסטוריה של היישוב בתקופת המנדט. ראו: אניטה שפירא, 'ההיסטוריוגרפיה של הציונות ומדינת ישראל בשישים שנות מדינה', בתוך: אלברט באומגרטן, ג'רמי כהן ועזרא מנדלסון (עורכים), **לזכור וגם לשכוח: מבט ישראלי אל העבר היהודי**, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תשס"ט, עמ' 287-309. מגמה דומה מזהה גם אביבה חלמיש, המצביעה על העובדה שרק בראשית שנות השמונים של המאה הקודמת החלו להיכתב ביוגרפיות מדעיות שכללו גם מסמכים ארכיוניים. ראו: אביבה חלמיש, 'העידן הביוגרפי בהיסטוריוגרפיה הישראלית', **קתדרה**, 150 (2013), עמ' 239-262.

45 גיאורג הרליץ ואלכס ביין, 'תזכיר על מעמדו של הארכיון הציוני המרכזי במבנה החדש של מוסדותינו הלאומיים', 22.7.1948, אצ"מ, L33/1859, עמ' 3, ההדגשה במקור. יש להניח שבעת כתיבת הדברים (יולי 1948) לא נעלמו מעיניהם הרעיונות שניסרו בחלל האוויר באותה עת בדבר בינאום העיר, והם ראו אפוא לנכון להוסיף בטיעוניהם הערה על החיבור שבין הקמת מוסד ארכיוני לאומי מרכזי ל'חיזוקה' של ירושלים כבירת ישראל. ראו עוד: זכי שלום, 'מאבקה של מדינת ישראל לסיכול החלטות עצרת האו"ם על בינאום ירושלים בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 3 (1993), עמ' 75-97; אורי ביאלר, 'הדרך לבירה: הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949', **קתדרה**, 35 (1985), עמ' 163-191.

מזכירות משרד ראש הממשלה, וביקש ממנה להורות מטעם הממשלה שכל פרסום ממשלתי יועבר באופן קבוע בשני עותקים גם לארכיון הציוני, ולאסור להשמיד כל תיק, בכלל זה תיקים של ממשלת המנדט, מבלי לקבל על כך את הסכמת הארכיון הציוני. באותה פגישה העלה ביין לפני אבן-טוב גם את שאלת התיקים הישנים של הסוכנות היהודית, מהם צריך לברר אילו תיקים נחוצים להמשך העבודה שתיעשה בידי משרדי הממשלה החדשים שזה עתה הוקמו, ואילו מהם אפשר כבר להעביר לארכיון הציוני למשמרת. בדין וחשבון על פגישתו כתב ביין כי אבן-טוב הסכימה 'באופן עקרוני להצעתנו, שאנו [הארכיון הציוני המרכזי] נשמש ארכיון גם להסדרות הציונית וגם למדינה. אשר לפרטים – היא תכתוב, אם יש לה הערות בקשר לתזכירנו'.⁴⁶ 'תזכירנו' היה הצהרת הכוונות של הרליץ וביין מ'22 ביולי 1948. ביין תיאר בו 'הסכמה עקרונית' של אבן-טוב לרעיון ההמשכיות של ביין והרליץ, להעביר פרסומים רשמיים של משרדי הממשלה החדשים לארכיון הציוני וכן הוראה ממשלתית לא להשמיד תיקים מגנטוריים. עם זאת לא הייתה הסכמה שהארכיון הציוני יקבל את התיקים המגנטוריים או תיקים ממשרדי הממשלה החדשים. אלה נותרו 'פרטים' שלא סוכמו, ועליהם היה על אבן-טוב לתת תשובה. ביין פנה למנהלי אגפים במשרד החוץ, והפציר בהם שישלחו אליו בקביעות שני עותקים מכל הפרסומים הרשמיים שלהם. פניותיו מלמדות שלא הייתה הסכמה על כך שתיקים ומסמכים ארכיוניים יועברו לארכיון הציוני.⁴⁷

בסוף נובמבר 1948, כארבעה חודשים לאחר חיבור התזכיר של הרליץ וביין, החלה התמונה להתבהר באשר ל'פרטים'. בחזור שהוציאה מזכירות הממשלה אל משרדי הממשלה, התבקשו

המשרדים והמחלקות, אשר קבלו תיקים מהארכיבים של המחלקות המתאימות של ממשלת המנדט, לבלי להשמיד את התיקים האלה, אחרי שלא יהיה להם עוד צורך בהם. יש להעביר את כל התיקים האלה אל מזכירות הממשלה. הארכיון של מדינת ישראל, אשר יוקם בקרוב יבדוק את החומר הזה גם מנקודת ראות היסטורית ומדעית, ורק אחרי זה יוחלט על גורלו. נא לתת הוראות מתאימות בנדון זה לכל הנוגעים בדבר ולדרוש מהם שמירה קפדנית על ההוראות האלה.⁴⁸

46 אלכס ביין, 'דין וחשבון על נסיעתי לתל-אביב בימים 8-17 באוגוסט 1948', 29.8.1948, אצ"מ, L33/273.

47 כך לדוגמה פנה ביין אל אייב הרמן, סגן המנהל של לשכת המודיעין של משרד החוץ, ב'דין וחשבון על נסיעתי לתל-אביב בימים 8-17 באוגוסט 1948', 29.8.1948, שם. בראשית אוקטובר אותה שנה חזר ביין והזכיר לאבן-טוב שתורה לכל משרדי הממשלה ומחלקותיה לשלוח לארכיון הציוני את כל הפרסומים הרשמיים שלהם. אלכס ביין, הארכיון הציוני המרכזי, אל חנה אבן-טוב, המזכירות הראשית ממשלת ישראל, הקריה תל-אביב, 10.10.1948, א"מ, ג-326/28.

48 חנה אבן-טוב, מזכירות הממשלה, מדינת ישראל הממשלה הזמנית, אל משרדי הממשלה ומחלקותיהם, חוזר מס' 87, 29.11.1948, אצ"מ, L33/273. חיפוש בדיוני הממשלה באותה תקופה אחר החלטת ממשלה מסודרת בעניין הקמת הגנזך לא העלה דבר. יש להניח כי אבן-טוב פעלה בעניין זה בהוראתו של בן-גוריון והייתה מודעת, מתוקף תפקידה בעבר כמנהלת הארכיון של הסוכנות היהודית, לחשיבות השמירה על תיקים בארכיון לצורך הניהול התקין של מוסדות הממשל

זהו, ככל הנראה, המסמך הרשמי הראשון שנזכר בו השם 'ארכיון מדינת ישראל'. ממנו עולה הקביעה שבנפרד מהארכיון הציוני המרכזי יקום ארכיון חדש שתפקידו יהיה לשמר את התיקים המנדטוריים. מלבד השמירה על התיקים הללו, יבחן הארכיון החדש את התיקים הללו גם מנקודת מבט היסטורית מדעית. אמנם במסמך לא פורטה כוונת הדברים, אך יש לשער שזו הייתה שהארכיון החדש לא רק ישמור על המסמכים האלה באופן פסיבי, אלא ימלא גם תפקיד אקטיבי יותר בניתוח ובהערכת המסמכים האצורים בו, גישה שלא יצאה באותה עת אל הפועל.⁴⁹

הקמת גנזך המדינה בניהולה של סופיה יודין ותגובתם של הרליץ וביין

אחד הביטויים לרצון להבחין בין הארכיון הציוני לגנזך המדינה היה מינויה של סופיה יודין למנהלתו הראשונה.⁵⁰ טרם עלייתה לארץ ניהלה יודין במשך כעשר שנים את 'הארכיון

המתהווה. 'התה למנגנון יעלה לממשלה 30 אלף ל"י לשנה', מעריב, 31.10.1948, עמ' 3. ההדגשה הראשונה במקור; השנייה – שלי.

49 כפי שראינו במקרה של הארכיון הציוני, גם ארכיון המדינה לא נעשה באותן שנים גוף הבוחן את המסמכים מנקודת מבט מדעית ומחקרית. מי שזים פרסום מסודר של תעודות מגנזך המדינה היה פאול אלסברג, שהתמנה לגנזך המדינה בשנת 1971. אלסברג פעל לפרסום תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל והניח את היסודות הראשונים לתיעוד של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה. הכרך הראשון של התעודות המדיניות יצא לאור בשנת 1979. ראו: ימימה רוזנטל, 'תרומתו של אלסברג למפעלי התיעוד והפרסום בגנזך המדינה', ארכיון, 14-15 (2007), עמ' 111-117. רק במחצית השנייה של שנות השמונים וראשית שנות התשעים החל ארכיון המדינה לפתוח תיקים לעיונם של חוקרים שביקשו לחקור את השנים הראשונות של מדינת ישראל. המחקרים הראשונים שהתבססו על ארכיון המדינה התפרסמו רק בשנות השמונים מטעמים פרוזאיים: אז תמו שלושים השנים הראשונות מהקמת המדינה של תקופת החיסיון הקצרה יותר; הארוכה נמשכה חמישים שנה. אחד המחקרים הראשונים שהתבססו על מסמכים מארכיון המדינה היה מחקרו של בני מוריס על בעיית הפליטים שפורסם בשנת 1987: Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1987. כמו כן נבחנו מחדש העלייה, הקליטה והעדיות בישראל על בסיס המקורות הארכיוניים החדשים של העלייה הגדולה של שנות החמישים בנושאים כמו קבלת ההחלטות בשאלה אם לקיים עלייה המונית או סלקטיבית, הקליטה במעברות ועוד. כמה ממחקרים אלה קראו תיגר על המחקר הסוציולוגי הממסדי. ראו: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל אביב תשנ"ד; דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, ידי ציחק בן צבי, ירושלים תשנ"ו, עמ' ז-יב. באמצע שנות התשעים הושקה סדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה בהוצאת מחלקת תיעוד והנצחה בארכיון המדינה. הכרכים הראשונים יוחדו לווייצמן, לבן גוריון וליצחק בן צבי. אלה היו כרכים עבי כרס שכללו מבחר תעודות ומסמכים, ובראשם מבואות שהציגו מתווה בסיסי בעל אופי מחקרי לביוגרפיה של הנשיא או של ראש הממשלה שלו יוחד הכרך. עוד על כך, ראו: חלמיש, 'העידן הביוגרפי'.

50 סופיה יודין, 'ילידת אוקראינה (1896)', היגרה עם הוריה לפיטסבורג שבארצות הברית בראשית המאה ה-20, שם נחשפה בבגרותה לרעיונות האגודה הציונית הסוציאליסטית 'פועלי ציון'. בשנת

והספרייה הציונית המרכזית'. היה זה מרכז מידע משולב של הספרייה הציונית המרכזית של ניו יורק והארכיון המרכזי של כל המוסדות והארגונים הציוניים באמריקה.⁵¹ בעבודה זו התוודעה יודין לרבים מראשי היישוב שביקרו בניו יורק, ובראשם דוד בן-גוריון. יודין גם ערכה את השנתון של התנועה הציונית, *Palestine YearBook*, ובמסגרת זו באה לארץ באוקטובר 1948. בביקורה זה נפגשה, בין שאר, עם חנה אבן-טוב. אחת ההשערות היא שבעקבות פגישה זו, שנערכה באותם ימים שהרליץ וביין היו במגע עם אבן-טוב על מעמדו של הארכיון הציוני המרכזי במדינה היהודית החדשה, עלה שמה של יודין כמועמדת מתאימה לתפקיד מנהלת גנון המדינה – הארכיון החדש של מדינת ישראל.⁵²

כחודשיים לאחר מכן, בראשית דצמבר 1948, בפגישה של אבן-טוב עם הרליץ וביין, התבהר לשני האחרונים שלממשלה יש תכנית להקים ארכיון חדש ולמנות לו מנהל חיצוני. כן התברר להם 'שלא יהיה אפשר ללכת לפי הקו שהצענו בתזכירנו על הרחבת הארכיון הציוני, ויוקם ארכיון מיוחד של הממשלה [...] אמנם] אין עדיין תכנית קבועה [ומה ש]קבוע לעת עתה רק ההחלטה להקים ספרייה וארכיון מרכזי של הממשלה. אושר תקציב מסוים לכך והזמינו את הגב' יודין להיות המנהלת של המוסד החדש'.⁵³

1913 עברה לניו יורק, והחלה לעבוד בספרייה הציונית. היא הגיעה לראשונה לארץ בשנת 1921, והצטרפה לצוות ההקמה של בית הספרים הלאומי בירושלים בהנהלתו של פרופ' שמואל הוגו ברגמן. בקיץ 1922, פחות משנה לאחר בואה לארץ, שבה לארצות הברית, שם נישאה והמשיכה בעבודתה בספרייה בניו יורק ובד בבד החלה לימודים אקדמיים באוניברסיטת קולומביה. בשנת 1925 חזרה לארץ והשתלבה שוב בצוות הספרייה הלאומית. כחניכת אסכולת הספרנות האמריקנית השפיעה יודין על מנהל הספרייה הלאומית, ברגמן, להנהיג את שיטות הספרנות האמריקנית, ובייחוד את שיטת המיון העשירי של דיואי. לאחר כשנתיים היא שבה לארצות הברית, סיימה את התואר הראשון בחינוך והמשיכה ללימודי תואר שני בספרנות. המידע על סופיה יודין מבוסס בעיקר על: Thea Keren, *Sophie Udin: Portrait of a Pioneer*, Old City Press, Rehovot 1984 (Dewey, 1851-1931) היה ספרן אמריקני וממציא שיטת דיואי למיון ספרים הנקראת על שמו. לפי שיטה זו הספרים בספרייה מסודרים על פי נושאים ותת-נושאים בשיטה מספרית עשיריית שלכל אחד מהם מספר קבוע, אשר מקלים מאוד על חיפוש ספר מסוים. ראו: Wayne A. Wiegand, *Irrepressible Reformer: A Biography of Melvil Dewey*, American Library Associations, Chicago and London 1996; דב שידורסקי, 'שמואל הוגו ברגמן ומקומו בעיצוב בית הספרים הלאומי', קתדרה, 76 (תשנ"ה), עמ' 116-146; הנ"ל, 'לתולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי*, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 449-451; הנ"ל, 'מבית מדרש אברבנאל לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: שנות המנדט', בתוך: סלוחובסקי וקפלן (עורכים), *ספריות ואוספי ספרים*, עמ' 392-393. כשהתמנתה יודין למנהלת הספרייה וגנון המדינה היא הנהיגה גם שם את שיטת דיואי למיון וסיווג הספרים. Keren, *Sophie Udin*, p. 90.

51 Keren, *ibid.*, pp. 62-78

52 מוסק, 'גנון המדינה: ימים של טרם בראשית', עמ' 77. תאה קרן מתארת שיחת טלפון באוקטובר 1948 מבן-גוריון אל יודין בניו יורק ובה הזמין אותה לבוא ולנהל את גנון המדינה המוקם. Keren, *Sophie Udin*, p. 79

53 רשימה לתיק על פגישת אבן-טוב ב-1.12.1948 עם הרליץ וביין, אצ"מ, L33/273.

מניסוח הדברים עולה שההחלטה הוכתבה להרליץ וביין בלי להתחשב בדעתם. יתר על כן, המוסד המתוכנן, ששיקף את התפיסה והניסיון המקצועיים של יודין בניהול הספרייה הציונית בניו יורק, העמיד בראש סדר העדיפויות של המוסד החדש את הספרייה שאמורה הייתה לשמש כספרייה המרכזית של עובדי המדינה. בספרייה ירוכו המידע על הספריות המקצועיות במשרדי הממשלה השונים, ואילו הארכיון יהיה משני לה ויקום לצדה.⁵⁴ באותה פגישה הובהרה להרליץ ולביין גם חלוקת הסמכויות בין שני הארכיונים כפי שהחליטה הממשלה. הרעיון שהארכיון הציוני המרכזי יהיה ארכיון ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית היה מקובל על הממשלה למן ההתחלה, ולכן נקבע שהוא יהיה מעתה הארכיון הרשמי של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית, והתיקים של המחלקות השונות של גופים אלה יועברו מהארכיון הציוני המרכזי למחלקות הממשלה בתנאי השאלה.⁵⁵ מאותה עת ואילך נקבעו ההסדרים בעניין זה ישירות בין הנהלת הארכיון הציוני להנהלת הארכיב של הסוכנות היהודית, כחלק מהדיונים על מעמדה של הסוכנות היהודית במדינת ישראל החדשה.⁵⁶ נוסף על כך, כפי שכבר נקבע כמה חודשים קודם לכן, יישלחו פרסומים וחוזרים של המשרדים החדשים בקביעות לארכיון הציוני. אבן טוב התחייבה לשוב ולחדש את ההוראה למשרדי הממשלה לשלוח את כל הפרסומים של משרדיהם לארכיון הציוני.⁵⁷ תפקיד הארכיון החדש יהיה לרכז את תיקי ממשלת המנדט שאינם נחוצים למשרדי הממשלה השונים לעבודתם השוטפת, ואת התיקים ממשרדי הממשלה

54 סיכום שיחותיה של אבן טוב עם יודין, ראו: חנה אבן טוב אל זאב שרף, 15.11.1948, א"מ, ג-5448/11.

55 אליהו דובקין, מראשי הנהלת הסוכנות, הוציא חוזר מפורט למנהלי המחלקות ובו כתב כי הנהלת ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית מעוניינת לשמור על כל התעודות הנוגעות לעבודתם של גופים אלה בעבר ובהווה, 'שמהן ישאב ההיסטוריון את הידיעות הדרושות לו לחקר תולדות עמנו, תנועתנו ומפעלנו. לשם כך, וגם למילוי הצרכים העכשוויים', על כל המחלקות והמוסדות הכפופים להסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לשמור במשרדיהם את כל התיקים והתעודות שברשותם, כל זמן שלא התקבלה הוראה אחרת מטעם הנהלה. דובקין גיבה את כוחו של הארכיון הציוני וציין כי אסור להשמיד תיקים או מסמכים בודדים אלא באישור מפורט מטעם הארכיון הציוני, שצריך להינתן בכתב. הארכיון יקבע, על סמך הרשימות הנ"ל ובדיקת החומר, איזה מן התיקים טעון שמירה ואילו מהם מותר להשמיד. התיקים שיישמרו יועברו לפי הוראות הארכיון לרשותו. המחלקות והמוסדות חייבים להעביר לארכיון הציוני המרכזי בקביעות שני טפסים מכל מה שהם מפרסמים בדפוס או בשכפול – ספרים, חוברות, חוזרים, סקירות וכדומה, וכן העתק מכל צילום שהם מפיצים. ראו: אליהו דובקין אל מנהלי המחלקות והמוסדות של ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לארץ ישראל, 25.4.1949, שם, ג-326/28.

56 פרוטוקול פגישה בין הנהלת הארכיון הציוני המרכזי ובין הנהלת הארכיב הכללי של הסוכנות היהודית, 10.5.1949, אצ"מ, L33/281. בפגישה השתתפו ביין, הרליץ וזאב אבנת; הפרוטוקול חתום בידי הרליץ, ביין וזאב אבנת, 28.2.1950, שם. ראו גם קנטרוביץ, 'הדיונים והפולמוסים'.

57 כמה ימים לאחר סיכום זה פנתה אבן טוב למשרדי הממשלה וחדשה את בקשתה ממשרדי הממשלה השונים לשלוח לארכיון הציוני המרכזי את כל הפרסומים שהם מוציאים. ראו: חנה אבן טוב, מזכירות הממשלה, אל משרדי הממשלה ומחלקותיהם, 8.12.1948, שם, L33/273.

החדשים שלא יהיה בהם עוד צורך לעבודה יום-יומית. כדי לבסס את חלוקת הסמכויות המתגבשת בין שני הארכיונים, החליטו הצדדים לקיים פגישות חודשיות קבועות. באותה פגישה סוכם גם על הצורך להתחיל ולקדם את חוק הארכיונים, כנראה תולדה של הדיון בחלוקת הסמכויות בין הארכיון הצייוני המרכזי לארכיון החדש ההולכי ונבנה, בעיקר במגמה לבסס את מעמדו של האחרון כארכיון החשוב במדינה החדשה.⁵⁸

ההחלטה על הקמת הספרייה והגנוזת התקבלה בסוף 1948. סופיה יודין הגיעה לארץ רק בראשית אוגוסט 1949, והמוסד נפתח רשמית בניהולה רק בראשית אוקטובר אותה שנה.⁵⁹ בחודשים שבין קבלת ההחלטה לפתיחה הרשמית משקף המאבק על ההגמוניה של הארכיונאים והארכיונאות בארץ מאבקים מרכזיים ורחבים יותר בתקופה של שינויים גדולים בימיה הראשונים של המדינה. הרליץ וביין ניסו לבסס את מעמדו של הארכיון הצייוני המרכזי, ונדמה שתחילה אף ניסו למסמס את ההחלטה מעיקרה, בתקווה שרעיון הקמת הארכיון הממשלתי ירד מהפרק. הניסיון הבולט בכיוון זה נעשה בראשית 1949, בתגובה לסיכום בדבר הצורך לקדם את חוק הארכיונים.⁶⁰ ביין הציע לאבן-טוב להקים ארכיון שבו ירוכזו כל התיקים של משרדי הממשלה החדשים שאין בהם עוד צורך לניהול השוטף של המשרדים. הצעה זו כוונה כנראה לספרייה ולגנוזת שזה עתה הוחלט על הקמתם, אלא שהצעתם התעלמה מאזכור של הקמת ארכיון חדש למדינת ישראל שעליו נמסר כשבועיים קודם לכן. מאחר שבארץ לא היה באותם ימים ארכיון בעל מעמד ויכולת מקצועית שישוו לארכיון הצייוני, היה ברור מעבר לכל ספק שהארכיון היחיד שהתאים לקריטריון של ארכיון שראוי לקלוט את רשומות הממשלה הוא הארכיון הצייוני המרכזי, שנוהל בידי הרליץ וביין. מה שניסו ראשי הארכיון הצייוני לעשות, למעשה, היה להפוך את הארכיון הצייוני לארכיונה של מדינת ישראל. הם ניסו לקדם את מעמדו של הארכיון הצייוני בסעיף נוסף בהצעתם, שהמליץ לממשלה להקים 'רשות ארכיונית' שתהיה מוסמכת להחליט בשמה של הממשלה על שמירתן או השמדתן של רשומות הממשלה. גוף זה נועד לשמש כגוף מתאם שיקבע את גבולות הגזרה ותחומי הפעולה של הארכיונים במדינה, וינהיג שיטות אחידות בסידור

58 רשימה לתיק על פגישת אבן-טוב עם הרליץ וביין, 1.12.1948, שם, L33/273. כתב העת ארכיון שיצא לאור מטעם האיגוד הארכיוני בישראל יחד את גיליון מס' 1 'חוק הארכיונים תשט"ו-1955'. במאמר המרכזי בו, של פאול אלסברג, הוא טען כי היוזמים הראשונים לחקיקה ארכיונית היו הרליץ וביין, שהופתעו מידיעותיה המעטות של יודין בתחום הארכיונאות. הם חשבו שאם היא תקבל על עצמה את הנהלת גנוזת המדינה, חובה ליצור גוף מקצועי עליון מטעם המדינה שיפעל מכוח חוק ויפקח על הארכיון החדש שנוצר ועל הארכיונים האחרים, בכלל זה הארכיון הצייוני המרכזי. ראו: אלסברג, 'חוק הארכיונים, תולדותיו ויישומו', עמ' 7-8. כפי שנראה בהמשך, הייתה זו דווקא סופיה יודין שקידמה את החוק שהתקבל בסופו של דבר בכנסת בראשית 1955, לאחר שהכניסה בחוק תיקונים ותוספות שבעיקר ביססו את מעמדו המרכזי של גנוזת המדינה ושל גנוזת המדינה כיושב ראש מועצת הארכיונים העליונה, שבה היה חבר גם נציג הארכיון הצייוני המרכזי.

59 "הגנוזת והספרייה" של מדינת ישראל, חרות, 12.12.1949, עמ' 4.

60 אלכס ביין, הארכיון הצייוני המרכזי, ירושלים, 'הצעה לחוק בדבר שמירת תעודות היסטוריות', אל חנה אבן-טוב, ממשלת ישראל המזכירות הראשית, הקריה, 13.1.1949, א"מ, ג-326/22.

החומרים ההיסטוריים ושמירתם. בגוף זה, שיורכב על פי הצעתם של בין והרליץ מנציגי הממשלה, ארכיון צה"ל, הארכיון הציוני המרכזי והארכיון הכללי לתולדות ישראל, נעדר אזכור של גנון המדינה המתוכנן. היה ברור שהמעמד הדומיננטי מבחינה מקצועית יהיה שמור לארכיון הציוני המרכזי ולמנהליו. לא נמצאה התייחסות ישירה של אבן-טוב לשתיה הצעות האחרונות, והן לא יצאו בסופו של דבר אל הפועל, אך הן שימשו בסיס לדיונים בחוק הארכיונים שנחקק בהמשך.⁶¹

על רקע הדיונים על חלוקת הסמכויות בין הארכיון הציוני המרכזי לגנון המדינה והניסיונות של מנהלי הארכיון הציוני המרכזי לשמר את מעמדו הייחודי בשתי ההצעות האחרונות, מעניינים הדברים שנשא ביין ממש באותם ימים, ביוני 1949, במלאות שלושים שנה לקיומו של הארכיון הציוני. הוא רצה להדגיש את חשיבותו של הארכיון הציוני במערכת המוסדית החדשה, ואמר בין היתר:

הארכיון הציוני משמש מעבדה חשובה להיסטוריונים של זמננו ולהיסטוריוגרפיה הישראלית בזמן החדש. זכרוננו של העם [נבנה מ]הרגשת הקשר ההדדי שבתוכו והכרת השלמות הלאומית שלו, [ואלה] נשמרו תודות לפעולתם של 'הארכיברים הקדומים' שלנו, אשר העלו בכתובים את 'המסמכים' ו'התעודות' מאז ראשית היותנו שבט ועם, ואשר רק תודות להם ידועים לנו קורותינו העתיקות. אילולא 'ארכיברים' אלה לא היה עמנו קיים עתה יותר [...] הארכיון הציוני מקפל בתוכו ושומר את תולדות התנועה העממית המקיפה ביותר והגדולה ביותר בתולדות העם היהודי, מאז פיזורו בתפוצות. הארכיון הציוני ישמש גורם חשוב בחיזוק 'זיכרוננו הקולקטיבי' של העם היהודי, שנחלש בזמן החדש.⁶²

בדברים אלה מצא ביין לנכון להדגיש שני עניינים עיקריים. האחד, את החשיבות של הארכיון הציוני כשומר החותם המרכזי של ההיסטוריוגרפיה הציונית, לטובת המחקר על שורשיה והתפתחותה של התנועה הציונית בעת החדשה, שהיא כמובן השורש והבסיס של המדינה היהודית החדשה. השני, מקומו של הארכיון ב'זיכרון הקולקטיבי', כניסוחו, והתרומה של הארכיון הציוני לקידום רעיון הממלכתיות, רעיון שניסר בחלל האוויר בימיה הראשונים של המדינה. מנהלי הארכיון לא ראו עין בעין עם הממשלה את חלוקת הסמכויות שנכפתה עליהם, וייתכן שהיה כאן ניסיון של ביין לטשטש את הגבולות, לקרוא תיגר על התפיסה הדיכוטומית שהובילה אבן-טוב בשם הממשלה. תפיסה זו תייגה למעשה את הארכיון הציוני כמשמר הזיכרון הקולקטיבי הציוני, לעומת הארכיון הלאומי החדש כמייצג הזיכרון הקולקטיבי הישראלי שזה מקרוב החל להתעצב בהקמת המדינה. נדמה שהניסיונות של מנהלי הארכיון הציוני להגדיר ולבסס את מעמדו במחצית הראשונה של 1949 – תקופת המעבר שבין ההחלטה על הקמתו של הארכיון הלאומי

61 אלסברג, 'חוק הארכיונים, תולדותיו ויישומו', עמ' 8-10. הצעה ובה תיקונים בכתב ידו של ביין שעליהם הוסכם עם אבן-טוב, 16.1.1949, אצ"מ, L33/339, התפרסמה גם כנספח למאמרו הנ"ל של אלסברג, שם, בעמ' 54. עוד על כך, ראו: מוסק, 'גנון המדינה: ימים של טרם בראשית', עמ' 84-85.

62 'ששה רבוא תיקים לארכיון הציוני', היום, 17.6.1949.

לפתיחתו בפועל – באו לידי ביטוי גם ברגישות של הרליץ וביין לכך שאבן-טוב אינה משיבה למכתביהם ואינה עומדת לטענתם בסיכום לקיים פגישות חודשיות קבועות לליבון הסוגיות הקשורות בחלוקת הסמכויות המתגבשת בין שני הארכיונים. בראשית יולי 1949 כתב הרליץ לאבן-טוב שאין הוא 'כותב זאת כדי להאשים אלא מפני שאנחנו באמת מעוניינים מאד לחדש את שיתוף הפעולה בין ארכיונונו לבין עבודתך, ואני מדגיש במיוחד את חידוש שיתוף הפעולה הזה בקשר עם הידיעות המגיעות אלי, כי הממשלה עומדת עתה באמת לפני הקמת הארכיון והספרייה הממשלתיים וכי גב' יודין עומדת לעלות ארצה'.⁶³

נראה שמנהלי הארכיון השלימו, אמנם בעל כורחם, עם ההקמה הצפויה של הארכיון החדש ומינויה של יודין למנהלתו, והם היו מעוניינים לשתף פעולה עם הממשלה במציאות החדשה. יתר על כן, נדמה שהם לא רצו לעמוד מנגד להתפתחות זו, אלא להיות קרובים אליה, אולי בכל זאת יינתן להם להשגיח ולקבוע לכל הפחות את דפוסי התפתחותו של הארכיון החדש. אבן-טוב ראתה חשיבות רבה בשיתוף הפעולה עם הרליץ וביין, שהיו בעלי ניסיון ומעמד בלתי מעורער בתחום הארכיונאות בארץ, אם כי לא על חשבון קידום הקמתו של הארכיון החדש והעמדת יודין בראשו. היא מצאה לנכון לענות להרליץ במכתב מתנצל ולהטעים שבצוק העתים ההתעלמות נובעת מעומס עבודה רב, מציאות שבה 'לאו דווקא מטפלים בדברים החשובים בהכרח אלא משתדלים קודם כול להתגבר על העניינים הדחופים'. אל לך לדאוג, כתבה אבן-טוב להרליץ, הקשרים לא התרופפו או התקררו. 'לאמיתו של דבר, הרי הארכיון שלנו אינו קיים עוד כלל; אחרי האסון שקרה לאווירון שבו חזרה הגב' סופי יודין, נדחה הרבה פעמים מועד בואה ארצה, ועל ידי כך התרחק מועד התחלת הביצוע. אולם כעת קבלנו ידיעה ממנה על בואה הקרוב ביותר, ואחד הצעדים הראשונים שהיה בדעתי לעשות, זה לזמן את כולנו, ארבעתנו, כדי לדון על הפעולה בשטחיה המשותפים'.⁶⁴

פתיחת הספרייה והגנזך, אוקטובר 1949

פרק חדש בהגדרת היחסים וחלוקת הסמכויות שבין הארכיון הציוני המרכזי לגנזך המדינה החל עם בואה של סופיה יודין לארץ בראשית אוגוסט 1949, והפתיחה הרשמית של 'גניזת המדינה והספרייה' באוקטובר 1949. יודין פעלה תחילה להקים את הספרייה הממשלתית המרכזית במשרד ראש הממשלה, וביקשה לקבל ממשרדי הממשלה השונים תמונת מצב על הספריות במשרדיהם. כוונתה הייתה להקים ספרייה מרכזית שתכיל פרסומים שונים ומגוונים על בעיות מדיניות, ציבוריות ומשקיות בכל העולם ובישראל, וזאת בנפרד

63 ד"ר גיאורג הרליץ, הארכיון הציוני המרכזי, אל חנה אבן-טוב, המזכירות הראשית של הממשלה, הקריה, תל אביב, 1.7.1949, אצ"מ, L33/273.

64 חנה אבן-טוב אל ד"ר גיאורג הרליץ, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, 13.7.1949, שם. אסון האווירון הנוכח מתייחס לתאונת מטוס שבה הייתה מעורבת יודין בשדה התעופה בפריז, ממנה יצאה בדרך נס בשלום. עוד על כך, ראו: מוסק, 'גנזך המדינה: ימים של טרם בראשית', עמ' 85.

מהספריות המקצועיות שכבר פעלו בכמה משרדי ממשלה. ליד הספרייה היא פתחה חדר קריאה שבו יכלו עובדי הממשלה לעיין בחומר הדרוש להם בעבודתם. יודין ראתה כנראה בעיני רוחה את ראשי המדינה יושבים בספרייה הממשלתית, כפי שהם ישבו מעת לעת בספרייה הציונית המרכזית בניו יורק. עוד קבעה יודין, כי כל הפרסומים הרשמיים על משרדי הממשלה יופקדו בגנוז המדינה ההולך ומוקם.⁶⁵ כך אפשר יהיה לטענתה לקבל תמונה ברורה על פעולות הממשלה, על התפתחות המדינה והאירועים השונים בה.⁶⁶ ההוראה להפקיד בגנוז את פרסומי הממשלה הייתה כמובן מנוגדת לסיכום בין אבן-טוב לבין והרליץ טרם בואה של יודין לארץ. החלטתה של יודין הגביהה את חומת ההפרדה בין שני הארכיונים, בין הפרסומים של הגופים הציוניים שהועברו לארכיון הציוני כפי שסוכם ובין הפרסומים של משרדי הממשלה, שהופקדו מאותה עת ואילך אך ורק בגנוז המדינה שריכז את כל החומר הממשלתי היוצא לאור.

כשלושה חודשים לאחר בואה הצגינה יודין תפיסה מגובשת ומפורטת גם על מעמדו ותפקידו של גנוז המדינה. על פי עדותה נשענה תפיסתה על הניסיון המקצועי רב השנים שלה בעבודה ארכיונאית ועל סדרת התייעצויות שקיימה עם גורמים מהארכיון הלאומי בווינגטון ואחרים מארכיון האו"ם טרם בואה לארץ. היא האמינה שעל גנוז המדינה להכיל את הארכיונים של כל משרדי הממשלה ואת כל הפרסומים הרשמיים של הממשלה. רוב הממשלות מחוקקות חוק המסדיר את מסירת החומרים הללו לידי הממשלה. גם כאן נחוץ היה לקדם חוק שיסדיר את מסירת החומר לגנוז המדינה בזמנים קבועים. לתפיסתה בגנוז יישמר התייעוד החשוב לדברי ימי המדינה כגון מגילת העצמאות, חוקי המדינה המוחתמים בחותמת המדינה, כתבי האמנה של שגרירים, הסכמי שביתת הנשק עם ארצות ערב, הסכמים מסחריים של ישראל עם ארצות אחרות ועוד. גם תיקים של ממשלת המנדט שנותרו בארץ חייבים להישמר בגנוז. אחד העקרונות המרכזיים של עבודת הגניזה הוא שברגע שמחלקה או ממשלה מפסיקים לפעול, נשמר החומר הארכיוני שלה בידי הגוף האדמיניסטרטיבי הממשיך; לכן גם החומר של ממשלת המנדט צריך להישמר בגנוז המדינה לשם המחקר ההיסטורי. אשר לספרייה, שתהיה כאמור הספרייה המרכזית של הממשלה, קבעה יודין שהיא תכיל שלושה מדורים עיקריים: אדמיניסטרציה, ידיעת הארץ והמזרח הקרוב.⁶⁷

65 חנה אבן-טוב אל גיאורג הרליץ, הארכיון הציוני המרכזי, 3.8.1949, א"מ, ג-326/28; משרד ראש הממשלה אל משרדי הממשלה, הקריה, 4.9.1949, שם, ג-5448/11; חנה אבן-טוב, משרד ראש הממשלה, אל משרדי הממשלה ומחלקותיהם, 17.11.1949, שם; חנה אבן-טוב, משרד ראש הממשלה, אל משרדי הממשלה ומחלקותיהם, 9.10.1949, אצ"מ, L33/273.

66 סופיה יודין, הגנוז והספרייה, אל משרדי הממשלה ומחלקותיהם, אמצע דצמבר 1949 [תאריך משוער], א"מ, ג-7072/31.

67 לא נמצא הסבר של יודין מדוע חשבה לנכון לבנות את הספרייה דווקא על שלושה תחומים אלה. עם זאת, יש להניח שהתפיסה של הספרייה כמשרתת האדמיניסטרציה הממשלתית במדינה החדשה הכתיבה את תפיסתה שיש לבסס את המדור האדמיניסטרטיבי כמדור מקצועי מוביל ומרכזי בספרייה. ייתכן שתפיסתה לגבי שני המדורים הנוספים, ידיעת הארץ והמזרח הקרוב, הייתה שהם חיוניים להעשרתה של הפקידות הממשלתית. ד"ר דב שידורסקי, שעבד באותם ימים כספרן

יודין שמה דגש רב על הניסיון המקצועי שנצבר בעולם בתחומי הארגון והניהול של עבודות המשרדים הממשלתיים והמחלקות השונות בהם. היא הגיעה להסכם עם ממשלת ארצות הברית שהספרייה בישראל תקבל את כל פרסומיה הרשמיים בתחומי האדמיניסטרציה השונים.⁶⁸ יודין שאפה לבסס את מעמדו של הגנזך כמוסד הארכיוני המוביל במוסדות המדינה החדשה גם באמצעות הקמתה של מועצת הגנזך, אשר היא תעמוד בראשו וחבריה יהיו הגנו הממשלתי (יושב ראש), המנהלים הכלליים של משרדי הממשלה, מזכיר הכנסת, נציגי ספריות והיסטוריונים. היא הציעה כי המועצה תגדיר את החומר שיועבר לגנזך, ותייעץ לגנו בין היתר גם בעניין ביעור והשמדה של חומרים. הגנו ימסור לכנסת דוח שנתי שיכיל גילוי דעת על התוספות השוטפות, ויגיש באישור המועצה רשימה או תיאור של התעודות שנראות חסרות ערך היסטורי, אשר באישור הכנסת תושמדה.⁶⁹ החותמת הרשמית שניתנה בסופו של דבר למעמד המרכזי של הגנזך הייתה ב'חוק הארכיונים' שנתקבל בכנסת בינואר 1955. בחוק זה ותקנותיו אפשר לראות את סיום פרק הולדתו של גנזך המדינה ונדבך מרכזי וחשוב לביסוס מעמדו העתידי. החוק העניק יסוד חוקי לפעילותו ולגנו העומד בראשו, וחייב את מוסדות המדינה הממלכתיים להעביר למשמרת הגנזך כל חומר ארכיוני שנצבר במחלקות השונות, גם לפני הקמת המדינה,⁷⁰ כשהדגש היה על מה שנשמר מהמשרדים השונים של ממשלת המנדט.⁷¹

בגנזך תחת הנהלתה של יודין העיד שהיא נהגה להתלונן על המסורת הביורוקרטית המנדטורית הבריטית, שנתפסה אצלה כחסרת יעילות לעומת זו האמריקנית. מאכן שמיקדה את בניית אוצר הספרים בספרייה בתחום שכונה אז Administration Public. בדעתה היה לכונן רשת של ספריות ממשלתיות שבראשה ובמרכזה תעמוד ספריית הגנזך. שידורסקי, ריאיון, 10.7.2019.

68 אחד הנושאים המרכזיים היה קביעת גבולות הפעילות של הספרייה החדשה מול בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, הספרייה הלאומית, שהייתה הספרייה המרכזית והמובילה בארץ באותם ימים ובעלת מורשת מפוארת. יודין הייתה רגישה לנושא זה הן עקב עברה המקצועי כמנהלת ספרייה בניו יורק, והן בשל היכרותה מקרוב את הספרייה הלאומית מימי עבודתה בה בשנות העשרים. התכתובות בנושא זה ראו: קורט וורמן, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, אל זאב שרף, מזכירות הממשלה, הקריה, תל אביב, 8.11.1948, א"מ, ג-5448/11; מזכירות הממשלה, הקריה, תל אביב, אל קורט וורמן, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 14.11.1948, שם. על בית הספרים ראו: מרדכי נדב, 'שנות המאבק וההתבססות של ד"ר ק"ד וורמן בתפקיד מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (1947-1957)', *יד לקורא*, כז (תשנ"ג), עמ' 7-13; דב שידורסקי, 'הממסד הציוני והספרייה הלאומית', *הציונות*, יב (1987), עמ' 99-126; הנ"ל, 'לתולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', עמ' 440-462.

69 'הגנזך והספרייה', לא חתום [כנראה יודין], הקריה, נובמבר 1949, א"מ, ג-7072/12.

70 עם זאת נקבע בסעיף 9 (ב) ל'חוק הארכיונים תשט"ו-1955' כי 'אין הגנו רשאי לעיין בחומר ארכיוני כאמור, לצלמו, להעתיקו, לתת את התצלום או את ההעתק לעיון הקהל אלא ברשות הבעלים ובעל זכות היוצרים ובהתאם לתנאים שהגנו ובעל החומר הארכיוני הסכימו עליהם'.

71 'חוק הארכיונים תשט"ו-1955'. עוד נקבע בחוק שתקום מועצת ארכיונים עליונה בהרכב של שבעה חברים. הגנו יהיה יושב הראש ולצדו נציגים של שבעה גופים: משרד החינוך והתרבות, המועצה הארכיאולוגית המייעצת, ארכיון צה"ל, בית הספרים הלאומי, הארכיון הציוני המרכזי והארכיון

מנהליו הוותיקים של הארכיון הציוני קיבלו בעל כורחם את התפיסה של תפקיד הארכיון החדש, שהייתה במידה רבה מנוגדת לתזכיר שהגישו ביולי 1948. אולם במסגרת גבולות הגזרה החדשים שניתנו לתפקידו של הארכיון הציוני המרכזי, לא שקטו ביין והרליץ על השמרים אלא נרתמו לבסס ולהרחיב את הזיכרון הקולקטיבי של המפעל הציוני. במעבר מיישוב למדינה נמצא שהארכיון הציוני הגדיר ועיצב מחדש את תחומי פעולתו בשני אפיקים עיקריים. האחד, בעקבות מלחמת העולם השנייה והשואה התברר שיש לארכיון הציוני לאחר הקמת המדינה משימה חשובה ודוחקת: להציל ככל האפשר ארכיונים ואוספים חשובים של מוסדות ואישים ציוניים ששרדו את התופת. במידה לא מבוטלת היה זה הודות לנסיעותיו של ביין לאירופה בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה. כתוצאה מנסיעות אלה נתהדקו הקשרים עם הגופים והמוסדות הציוניים בארצות השונות.⁷² אפיק הפעולה השני היה הרחבת פעילות איסוף המסמכים הנוגעים למפעל ההתיישבות היהודית בארץ לפני הקמת המדינה, ברוח התזכיר הראשוני של ביין משנת 1934. הקמת המדינה העמידה לפני הארכיון הציוני המרכזי אתגרים חדשים בתחום זה. עם ייסוד המדינה התבטלו מוסדות מסוימים של היישוב, ובתפקידיהם של מוסדות אחרים חלו שינויים בולטים. כתוצאה מכך הפכו עשרות אלפי תיקים שנשמרו עד אז כחומר שוטף במחלקות התיק של מוסדות אלה, לחומר שלא היה בו עוד צורך לעבודה היום-יומית. חובתו של הארכיון הציוני המרכזי הייתה לעשות הכול כדי לרכז חומר זה בין כתליו ולהביא אותו לסידור ועיבוד מתאימים. הפעולות הללו הוכתרו במקרים רבים בהצלחה ואוספי הארכיון

הכללי לתולדות ישראל. לממשלה ניתנה הזכות לקבוע ארכיונים נוספים שנוציגיהם יתמנו לחברים במועצה. הגנזך יתמנה רק לאחר התייעצות במועצת הארכיונים העליונה, כדי להימנע ממינוי פוליטי. למינוי גנז המדינה הראשון על פי החוק החדש קדם מאבק מאחורי הקלעים. לא היו תומכים רבים במינויה של יודין לתפקיד, גם מפני שהייתה קרובה לגיל פרישה וכנראה גם בשל בריאותה הרופפת. היא התפטרה מתפקידה במאוס 1957. לתפקיד מונה אלכס ביין, מנהל הארכיון הציוני המרכזי, שרצה מאוד במינוי הזה ו'ראה את עצמו מהרגע הראשון כמועמד הבכיר והבלעד' לתפקיד הגנז, כעדותו של אלסברג. בכינוס הראשון של מועצת הארכיונים, ב-6.8.1956 הרצה ביין על חוק הארכיונים ומשמעותו, ובתום ההרצאה החליטה המועצה להמליץ לראש הממשלה למנות את ביין לגנז הראשון. מינויו אושר. ביין המשיך לכהן בד בבד גם כמנהל הארכיון הציוני המרכזי, והחזיק בשני התפקידים עד פרישתו לגמלאות בשנת 1971. אלסברג מגדיר את הרצאתו של ביין 'מזהירה'. נראה שבאמצע שנות החמישים, לאחר שמוסדות המדינה הראשונים כבר קמו, נחשב ביין לגורם המקצועי המנוסה ביותר שאינו מאיים יותר על הקמתו ועל קיומו של גנז המדינה כבעבר, אלא להפך, כדמות שמתאימה ויכולה להוביל את שני המוסדות גם יחד בצורה הטובה ביותר. ראו: Keren, Sophie Udin, pp. 95-96; אלסברג, 'חוק הארכיונים, תולדותיו ויישומו', עמ' 18; אלכס ביין, 'חוק הארכיונים ומשמעותו', ארכיון, 4 (1990), עמ' 15-27; משה מוסק, 'אלסברג מגיע לגנזך המדינה', שם, 14-15 (2007), עמ' 118-120.

72 אלכס ביין, 'בעקבות שליחותי הארכיונית לאירופה', [לא מתוארך], אצ"מ, P64, 11, 17/5; אלכס ביין, 'אל גיאורג הרליץ, 4.8.1953, שם, 12, 15/1; דוח של ביין על נסיעתו לאירופה ב-1957, [לא מתוארך], שם, 20/1.

גדלו מאוד.⁷³ ההתרחבות באפיקי הפעולה של הארכיון העלו כמובן את הדרישה לתקציב גדול יותר, כי רק אז 'יוכל הארכיון למלא את תפקידו במלא ההיקף: להיות המרכז הארכיוני של הציונות, הבסיס להיסטוריוגרפיה הציונית בהווה ובעתיד'.⁷⁴

סיכום

הקמת ארכיון המדינה בשנת 1948 הייתה אחד מביטויי הריבונות והממלכתיות הראשונים וציון דרך בתולדות הארכיונאות במדינה הצעירה. על הרצף של המשכיות מול שינוי במעבר מיישוב למדינה, הקמת ארכיון המדינה מסמנת שינוי בהקמתו של מוסד ממלכתי חדש, ובה בעת גם המשכיות. הביטוי לכך היה שהמסורת הארכיונית של הארכיון הציוני במשך עשרות שנים שקדמו להקמת המדינה והניסיון שנצבר בתחום זה בארכיון הציוני המרכזי ובארכיונים ציבוריים אחרים שהוקמו בתקופת המנדט תרמו לביסוס התודעה ההיסטורית ולהכרה בחשיבות הגדולה של הקמתו של ארכיון לאומי שמטרתו לשרת את המדינה הצעירה. בעוד הארכיון הציוני המרכזי ביטא במפעליו דאגה לזיכרון הציוני ולמה שאירע במסגרת המפעל הציוני עד הקמת המדינה, הקמת הארכיון החדש ביטאה את הדגש של מקימיו על ספירה מחדש, על הצבת קו גבול היסטורי ברור בדברי ימי ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל בעת החדשה. בתהליך בינוי האומה הייתה הקמת הארכיון החדש מרכיב חשוב בתהליך עיצוב הזיכרון הישראלי הקולקטיבי של הגשמת המפעל הציוני. בארכיון זה רוכזו למן הקמת המדינה התיעוד של כל פעולות משרדי הממשלה. מועצת הגנזך הוקמה כדי להבליט את מעמדו המרכזי והרשמי של המוסד החדש ולחזק את מעמדו בכנסת, וזאת ללא נציגות של אף ארכיון אחר, בייחוד לא זו של הארכיון הציוני המרכזי, המוביל והבולט בהווה הארכיונאית של היישוב היהודי בארץ עד אותה עת. הקמת גנזך המדינה כארכיון חדש מבטאת, אם כן, את הרצון לייצר זמן חדש, זמן עתיד

73 המשימה להתאים את הארכיון הציוני המרכזי לצרכים שלאחר הקמת המדינה ולקלוט את החטיבות הארכיוניות שהועברו לארכיון הציוני עם ביטולם של מוסדות היישוב המרכזיים הוטלה על פאול אלסברג, שהגיע לארכיון הציוני בשנת 1949, בשלהי מלחמת העצמאות. תחילה היה עליו לקלוט את תיקי הוועד הלאומי, בכלל זה המחלקה הגדולה ביותר שהייתה בו – מחלקת החינוך, כמעט 300 מטר תיקים. הייתה זו הפעם הראשונה שהארכיון הציוני קיבל חטיבות ארכיוניות בהיקף גדול בהרבה ממה שהועבר אליו עד אותה עת. בשנת 1955 פרש הרליץ מהנהלת הארכיון הציוני, ביין מונה תחתיו ואלסברג התמנה ל'עוזר ראשי למנהל'. לאחר כשנתיים עזב אלסברג את הארכיון הציוני כדי לשמש כממונה על גנזך המדינה תחת ביין, גנז המדינה. בשנת 1971, לאחר פרישתו של ביין, התמנה אלסברג לגנז המדינה, תפקיד שבו שימש עד פרישתו בשנת 1990. ראו: מיכאל היימן, 'שנותיו של אלסברג בארכיון הציוני', ארכיון, 14-15 (2007), עמ' 106-108.

74 הנהלת ההסתדרות הציונית, הארכיון הציוני המרכזי, תדפיס מתוך 'דין וחשבון של הארכיון הציוני המרכזי למושב הוועד הפועל הציוני', ירושלים ניסן תש"י-מארכ 1950, אצ"מ, P64, 109, 26; 'הארכיון הציוני המרכזי', תדפיס מתוך דין וחשבון לקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים אב תשי"א, שם.

של הזיכרון הישראלי הקולקטיבי ההולך ונבנה, תפיסת זמן חדשה הכוללת ממלכתיות, ריבונות, עבריות, ישראליות.

בכחינת השאלה שבה פתחנו את המאמר – בחינת הקמתו של גנוז המדינה בראי שאלת המעבר המוסדי מיישוב למדינה – נמצא לטענתנו ממד נוסף לסוגיה מחקרית זו. כינונה של מסגרת ממלכתית מאוחדת, שהחליפה את המסגרת של הממשלה המנדטורית הבריטית בארץ, ובמיוחד הקמת ארכיון מדינתי לתיעוד תהליך בניית הממלכתיות הישראלית למן שלביה הראשוניים, חוללה תמורה גדולה בהגדרת תחומי הפעולה ואופן פעולתו של הארכיון הציוני הוותיק, ובתוך כך בחשיבותם היחסית של הנושאים הציוניים השונים שנכנסו תחת חסותו. לאחר הקמת המדינה לא יכול היה הארכיון הציוני המרכזי להמשיך לפעול באותה תבנית שהוא פעל בתקופת היישוב, והדבר כפה עליו תמורה ופירוש מחדש. על רקע זה אפשר לבחון באופן נרחב יותר ובדוגמאות נוספות את הרעיון שהקמת המדינה חוללה שינויים במוסדות שפעלו קודם לכן והמשיכו לפעול גם לאחר הקמתה. עם זאת נשאלת השאלה כיצד הם התאימו את עצמם למציאות החדשה שנוצרה. במקרה של הארכיון הציוני המרכזי מצאנו שהוא נרתם למשימה שעיקרה היה לבסס ולהרחיב את הזיכרון הקולקטיבי של המפעל הציוני, בעוד גנוז המדינה בהנהגתה של יודין ביטא רצון להפוך למוסד הארכיוני המוביל במוסדות המדינה החדשה.

עולה השאלה עד כמה הצליחו שני הארכיונים במשימתם, במיוחד במשקל שניתן לכל אחת מהמטרות המוצהרות שלשמן יועדו הארכיונים בתהליך ההכנה של התיעוד ההיסטורי בשנים הראשונות לקיום המדינה. יש מקום לבחון מה היה החלק היחסי של שלושה פרמטרים בולטים: רצון לייצר מוסד לניהול בירוקרטי תקין של המוסדות הללו; רצון להקים מוסד לתועלת המחקר המדעי; ולבסוף, ברוח תפיסתו של דינור, רצון לייצר כלי תעמולתי, ציוני במקרה של הארכיון הציוני המרכזי ולאומי-ישראלי במקרה של גנוז המדינה, לטובת המלחמה המדינית של היישוב היהודי על זכויותיו בארץ. זאת ועוד, יש מקום להרחיב את היריעה המחקרית כדי לנסות ולהסביר כיצד התעצבו פניו של תחום הארכיונאות בישראל בשבעים שנות קיומה של המדינה. לדוגמה, האם ההחלטה לא להשעין את ארכיון המדינה על הארכיון הציוני המרכזי אלא להפוך אותו לחלק ממשרד ראש הממשלה גרמה שיהיה כעבור שבעים שנה בעל מעמד ויכולת ראויים לנוכח החזון של מייסדיו? השוואה עם כמה מהמדינות הדמוקרטיות המתקדמות מלמדת כי לא כך התפתחו הדברים במדינת ישראל, והגנוז נקלע למצוקה בכמה ענייני מפתח. למשל, האם כל משרדי הממשלה הפקידו ומפקידים כחוק את כל החומרים בארכיון המדינה? התשובה על כך שלילית, וזו רק דוגמה אחת לקוצר ידם של ארכיון המדינה ושל העומד בראשו לקיים את החוק ואת התקנות השונות שנלוו לו, אף על פי שהוא שייך למשרד ראש הממשלה וכפוף לו, ואף על פי שאנו בעשור השמיני למדינה ולא בראשית ימיה.⁷⁵

75 בשנים האחרונות התעוררה מחלוקת פוליטית עזה בשאלת חופש הגישה של הציבור לארכיון המדינה ומדיניות פתיחת התיקים. בעקבות תהליך הדיגיטציה של התיקים בשנים האחרונות, שהביא

מאליה עולה שאלה רחבה הרבה יותר, והיא: באיזו מידה נעשה ארכיון המדינה לאחד מסוכניה העיקריים של המדינה הצעירה או לכל הפחות לקח חלק בהבניית תמונת העבר הלאומית שלה?

לשימוש מוגבר בתיקים המצויים בארכיון המדינה, דרש המשנה ליועץ המשפטי של הממשלה מגנז המדינה להיצמד לתקנה על מדיניות החשיפה של התיקים, שתיעשה אך ורק באמצעות נציג המוסד שהפקיד את החומרים בארכיון. הוראה זו האריכה מאוד את זמן הטיפול בבקשות לחשיפת התיקים ועוררה ביקורת ציבורית חריפה. אמנם נושא זה חורג מהשנים הנדונות במחקר זה, אך יש בכך להצביע על הרלוונטיות למקומם המרכזי של ארכיונים ושל החומרים האצורים בהם בלאומיות המודרנית ובדיון על הזיכרון והזהות הקולקטיביים. ראו: עופר אדרת, 'היועמ"ש: גישת הציבור לארכיון המדינה תותנה באישור ממשלתי', הארץ, 1.8.2017; הודעת מועצת הארכיונים בעניין חשיפת תיקי הארכיון, 6.8.2017, בתוך: <http://shkifut.info/2017/08/archive> (אוהזר ב־24.5.2019); נעם הופשטטר, 'סגירת הארכיונים: מי מנסה להסתיר את העבר ומה ניתן לעשות בעניין', האתר שיחה מקומית, 5.6.2018.